

6885

Dr. Anton Melik - Janko Orožen

ZGODOVINA JUGOSLOVANOV

II. del

Cena vezani knjigi Din 35.—

Jugoslovanska knjigarna v Ljubljani

1000

Zgodovina Jugoslovanov

za

nižje razrede srednjih in njim sorodnih šol

II. DEL.

Napisala

dr. Anton Melik in Janko Orožen.

Cena vezani knjigi Din 35.—.

Odobrilo ministristvo prosvete v Beogradu z odlokom dne 15. marca 1930,
S. n. br. 2401

Ljubljana 1929.

Založila Jugoslovanska knjigarna.

Ym. št. 6885

sig. VIII-283

5 8 10 1952.

Vse pravice pridržane.

Vsebina.

V Evropi se začneja novi vek (šestnajsto in deloma sedemnajsto stoletje)	1
Naš narod, ko se je pričenojal novi vek	4
Naš narod in odkritje Amerike	4
Reformacija in protireformacija med našim narodom	5
a) Reformacija	5
b) Protireformacija	11
Kmetški upori	15
Početki znanosti in posvete književnosti med našim narodom	21
Početek novoveške umetnosti v našem narodu	22
Turki prodirajo v Srednjo Evropo	24
Vojne sultana Sulemana II. Veličastnega (1520—1566) in njegovih naslednikov do 1606	24
Življenje našega naroda pod Turki	30
Kako se je vršila obramba proti Turkom	34
V Evropi se okrepi državna moč; Srednja in Vzhodna Evropa jameta izgajati Turke (sedemnajsto in osemnajsto stoletje) .	40
Naš narod v dobi knežjega in prosvetljenega absolutizma	41
Naš narod pod Habsburžani v dobi knežjega in prosvetljenega absolutizma	42
a) Perioda knežjega absolutizma	42
b) Perioda prosvetljenega absolutizma	47
1. Karel VI (1711—1740)	48
2. Marija Terezija (1740—1780)	49
3. Jožef II. (1780—1790)	52
4. Leopold II. (1790—1792)	55
c) Prosvetljenstvo je probudilo tudi kulturne sile našega naroda .	56
V dobi knežjega in prosvetljenega absolutizma se je vršilo uspešno prodiranje na od Turkov zasedeno jugoslovansko ozemlje	60
Veliko naših rojakov je za vojno s Turki zamenjalo turško gospodstvo z benečanskim	65
Črnogorci so si v težkih bojih junaško priborili svobodo	66

Velika francoska revolucija okrepi svobodoljubne težnje prosvetljenosti; sledeči absolutistični protisunek oslabi njen učinek, a ga ne more uničiti (1789—1848)	69
Naš narod v dobi velike francoske revolucije in reakcije	72
Zapadni del našega naroda v dobi franc. revolucije in reakcije	72
a) Zapadni del našega naroda za francoske revolucije	73
b) Zapadni del našega naroda za reakcije	76
1. Narodni prerod pri Slovencih	76
2. Narodni prerod pri Hrvatih	79
3. Narodni prerod pri Srbih	83
Borba Srbov proti Turkom in prva ureditev narodne države	85
a) Prvi srbski upor	85
b) Drugi srbski upor	89
c) Notranje razmere v avtonomni Srbiji	90
Črna gora	92
Bosna	93
Revolucija leta 1848. in 1849. ter sledeče desetletje absolutistične reakcije	96
Naš narod v revoluciji in v sledečem desetletju absolutistične reakcije	97
a) Naš narod v revoluciji	98
b) Naš narod v Avstriji za desetletne absolutistične reakcije	103
c) Kako je bilo v Srbiji v letih revolucije in v desetletju absolutistične reakcije	106
Naš narod v dobi uvajanja ustavnega (parlamentarnega) vladanja v Avstriji in v kraljevini Srbiji	107
a) Naš narod v Avstriji v dobi uvajanja parlamentarnega vladanja	108
1. Cesar poskuša vladati vsej državi z Dunaja	108
2. Cesar razdeli oblast v državi med Dunaj in Budimpešto	110
3. Slovenske pokrajine in Dalmacija pod Dunajem, Hrvatska in Vojvodina pod Budimpešto	111
b) Srbija in druge pokrajine (Črna gora, Bosna, Južna Srbija) za uvajanje ustavnega (parlamentarnega) vladanja	122
Svetovna vojna in zedinjenje našega naroda	134

V EVROPI SE ZAČENJA NOVI VEK. (ŠESTNAJSTO IN DELOMA SEDEMNAJSTO STOLETJE).

Mnogo tisoč let pred Kristusom se je pričela naša kultura: v rodovitnih dolinah Prednje Azije in Severne Afrike so ji poлагali temelj starodavni narodi — Babilonci, Asirei ter Egipčani. Od njih in njihovih sosedov so jo prevzeli in dalje razvijali Stari Grki, bivajoči na Grškem polotoku, in za njimi Rimljani na Apeninskem polotoku. Zgodovina teh narodov tvori zgodovino starega veka. Z njihovim propadom ustvarjena kultura ni docela propadla; prevzeli so jo in jo po svoje razvijali romanski jezikovni in deloma krvni nasledniki starih Rimljanov — Italijani, Španci, Francozi — poleg njih pa tudi Germani in Slovani, ki so ji v svoji mladostni svežosti prilili mnogo novega življenja. Z Germani, bivajočimi v Srednji in Severni Evropi, ter Slovani, zavzemajočimi ves evropski vzhod ter segajočimi globoko v Srednjo Evropo, je naša kultura zavzela vso Evropo, postala je evropska ali zapadna. Ko so Germani in Slovani stopili v njen krog, se je pričel srednji vek, ki je trajal, dokler Evropa za evropsko ali zapadno kulturo ni postala premajhna.

To se je zgodilo koncem 15. stoletja. Tedaj so pogumni, morja vajeni Portugaleci odkrili pot mimo Afrike v Južno Azijo, domovino dišav, ki so jih tedaj v Evropi tako cenili, drzni Španci pa so iskali poti v Južno Azijo v zapadni smeri; njihov vodja Krištof Kolumb je bil prepričan, da je zemlja okrogla in da torej lahko pride v Južno ter Vzhodno Azijo po prvi kakor po drugi poti. Leta 1492. se je prvič s tremi majhnimi ladjami in drznimi pa divjimi mornarji podal na pot: po burni vožnji je odkril nekaj otokov v Srednji Ameriki; pozneje pa je še trikrat prišel v Ameriko, kjer je našel še nekaj otokov in odkril tudi nekatere celinske pokrajine Južne in

Srednje Amerike. Drugi pogumni Španci, Portugalci, Francozi in Angleži so njegovo delo nadaljevali ter polagoma odkrili in osvojili vso Ameriko. Tjakaj so se jeli preseljevati najdrznejši izmed Evropeev; ti so prinesli s seboj evropsko kulturo, ki je s tem postala evropsko-ameriška. Velik Kolumbov čin je to omogočil, zato se z njegovim prvim potovanjem v Ameriko po pravici pričinja novi vek naše zgodovine. Kolumbovo delo je bilo sad ogromnega poguma, ki je tedaj navdajal zapadno (evropsko) človeštvo.

Ta pogum je spremljal nemir, ki se je pojavljal v človeških dušah. Ves srednji vek je bila v Zapadni Evropi le ena vera in ena cerkev, namreč rimsko-katoliška. Srednjeveški svet je bil zelo pobožen. Zato je cerkev in njene služabnike bogato obdaroval. Razni samostani in visoki cerkveni dostojanstveniki so postali zaradi tega mogočni veleposestniki in gospodarji kar celih kneževin. Tako so prepogosto pozabili na svoj visoki poklie ter postali preposvetni, nižja duhovščina pa je imela malo posvetnega blaga in vrhu tega še majhno izobrazbo, ker šole so bile tedaj slabe in redno šolanje za duhovnike ni bilo predpisano. Vodstvo rimsko-katoliške cerkve je bilo torej slabo, verniki pa so radi pobožnosti želeli verskih tolažil. Da bi izboljšal cerkvene razmere, je na Češkem začetkom 15. stoletja nastopil Jan Hus. Njega so v Konstanci ob Bodenskem jezeru obsodili na smrt in sežgali, ker ni pridigoval samo za izboljšanje cerkvenih razmer, ampak je zapustil tudi tla edinstvene cerkve. Njegovi zvesti pristaši, husiti, so vodili po njegovi smrti srdite boje s katoličani, toda na posled so se morali pomiriti. Trajen uspeh pa je imel nastop Martina Luthra med Nemei, ki rimsko-katoliške cerkve tudi radi tega niso ljubili, ker ji je bil na čelu papež — Italijan. Martin Luther je prvič nastopil 31. oktobra 1517., ko je nabil na vrata grajske cerkve v Wittenbergu (na Saškem) svojih 95 stavkov ali tez, v katerih je napadel nekatere zlorabe v cerkvi, zlasti prodajanje odpustkov, ki se je tedaj vršilo v Nemčiji. Papeža je tedaj še pustil pri miru, toda kmalu je nastopil tudi proti njemu in cerkvenemu edinstvu, češ, da hoče osnovati tako cerkev, kakršna je bila stara ob njeni ustanovitvi po Kristusu in v kateri naj bi veljali samo tisti nauki, ki so obseženi v Sv. pismu, zlasti v evangelijih. Njegova cerkev

(in vera) se zato često imenuje evangelijska. V prvih desetletjih po Luthrovem nastopu njegova cerkev ni bila niti od države priznana. Neki državni zbor je sklenil (1529), da naj državna sila njegove pristaše preganja; ti pa so protestirali in cerkev se zato imenuje tudi protestantovska. Ko je cesar na državnem zboru v Augsburgu (1530) zahteval od protestantov, naj mu razložijo svoj nauk, so to storili v posebnem spisu, ki so ga imenovali »augsburška konfesija«; tudi to ime se je Luthrove vere oprijelo.

Razen Luthra sta skoraj sočasno nastopila proti rimskokatoliški cerkvi tudi Zwingli in Kalvin; obadva v Švici. Zwingli in Kalvin sta bila še srditejša nasprotnika rimskokatoliške cerkve ko Luther in njihova vera je strožja od Luthrove, ker Bog jima je »ostri sodnik«, dočim je Luthru »dobrotljivi oče«. Tudi Zwinglijeva in Kalvinova cerkev je evangelijska, navadno pa se imenuje reformirana.

Luther in Zwingli ter Kalvin so započeli versko gibanje, ki se imenuje reformacija (t. j. obnavljanje). Kmalu po njihovem nastopu so se pa tudi vodje rimsko-katoliške cerkve prebudili in jeli urejevati razmere v svojih vrstah ter obnavljati versko življenje; njihovo delo se imenuje protireformacija.

Nemir se je lotil tudi trpečih narodnih slojev zbog njihovega trdega tlačanstva. V starem veku je bila večina ljudi v vrstah sužnjevi in razdedinjenih (proletareev), srednji vek je suženjstvo sieer odpravil, zato pa je prej svobodne germanske in slovanske kmete izpremenil v tlačane, ki so morali dajati zemljiškim gospodom velike davščine, opravljati težko tlako in biti od njih tudi v popolni osebni in pravni zavisnosti, tako da je bil njihov položaj le malo nad suženjstvom. Koneem srednjega veka so kmetje-tlačani spregledali svoje stanje, začutili so, da je užaljeno njihovo človeško dostojanstvo, ter so se širom Evrope jeli upirati.

Nemir se pojavlja tudi v glavah znanstvenikov. V srednjem veku je bila znanost v službi cerkve, ki ji je določala globino in obseg. Zdaj se je jela osamosvojevati. Znanstveniki, ki niso več izključno duhovniki, se lotijo preiskavanja tudi takih predmetov, ki se jih prej človeški um ni dotikal, pri tem se mnogo uče pri starih Grkih in Rimljanih. Ta prerrojena

znanost se imenuje humanizem. Gojila je jezikoslovje in zgodovino, pravo in filozofijo; kmalu pa so jeli znanstveniki odkrivati tudi prve tajne prirode in tako pripravljati pot moderni znanosti, na kateri temelji življenje modernega človeštva.

Kakor pri znanosti je bilo tudi v umetnosti. Nič več ni delala samo za cerkev, nič več se ni držala samo njenih predpisov. Umetniki so jeli študirati resnično življenje in ga upodabljati na način, kakršnega so se naučili, proučavajoč stare grške in rimske spomenike. Ta nova umetnost se imenuje renesansa.

Pregled. Pričetek novega veka v Evropi je doba nemira, poguma in dejanj. Evropa je bila človeštvu premajhna: odkrilo je Ameriko, pot okrog Afrike in pozneje Avstralijo. Z edinstveno vero Evropeec ni bil zadovoljen: ustanovil je nove — evangelijske — cerkve. Socialno breme tlačanstva mu je postalo pretežko: upiral se je. Hotel je globljega poznavanja sveta: pogumno je ustvarjal novo znanost. Zaželel si je vsestranskega notranjega izživetja: rodil je novo, posvetno umetnost.

Naš narod, ko se je pričenal novi vek.

To novo življenje evropskega človeštva je prehajalo od zapada, jugozapada in severozapada proti vzhodu; doteknilo se je tudi našega narodnega življenja in ga potegnilo v svoj krog, toda ne popolnoma, zakaj naš narod je stal na razpotju dveh svetov. Od vzhoda je butal vanj turški mongolski val in naš narod ga je moral zadrževati; cepil je tako svoje sile, ki jih je deloma posvetil splošnemu evropskemu napredku, deloma pa žrtvoval v obrambo svojega in evropskega sveta.

Naš narod in odkritje Amerike.

Že izza zgodnjega srednjega veka je evetela na naši dalmatinski obali mestna republika dubrovniška, katere prebivalci so se rajši izročali morju in posvečali trgovini, kakor pa da bi se bili mučili z obdelovanjem trdega krsnega

sveta. Njihove trgovske postojanke so se že dolgo nahajale po vsem Balkanskem polotoku, po Hrvaški, Slavoniji in Ogrski ter po vseli obalah Sredozemskega morja, njihovih tri sto trgovskih ladij pa je plulo celo do Flandrije in Anglije, vršče izmenjavo trgovskega blaga in napolnjujoč državno blagajno.

Pogumni Dubrovčani so se pa tudi nahajali med mornarji, s katerimi je Kolumb izvrševal svoja velepomembna odkritja in le malo časa je preteklo pa so dubrovniške ladje same merile pot v daljno Ameriko in okoli vroče Afrike. Španci, gospodarji novo odkritih ameriških pokrajin, so bili Dubrovčanom veliki prijatelji; ti pa so jim s svojimi ladjami tudi pomagali v bojih z Angleži, Holandci, Francozi i. t. d. Toda v teh bojih so Dubrovčani izgubili veliko svojih ladij in vrhu tega je strašen potres l. 1667. mesto razdejal; tedaj je začela propadati moč naše »kraljice Jadrana«.

Odkritje Amerike je pa vplivalo tudi na način življenja našega naroda. V Ameriki so Evropejci našli krompir, koruzo, tobak in purana, ki so jih zanesli v Evropo. Razširili so se tudi med našim narodom ter postali važen temelj njegovemu preživljanju.

Končno pa so nove zemlje privabljale na svoje bogate poljane evropske naseljence: naši rojaki so se jeli tam naseljevati šele pred petdesetimi leti in zdaj jih je v Ameriki že okrog 1 milijon.

Reformacija in protireformacija med našim narodom.

a) Reformacija.

Vzroki naglega širjenja reformacije med našim narodom. Pri nas so bile v rimsko-katoliški cerkvi slične razmere ko na Nemškem. Višja duhovščina je izhajala skoraj izključno iz višjih slojev ter je živela zelo posvetno. Bavila se je mnogo s političnimi in vojaškimi posli, dočim je cerkveno delo zanemarjala, kar je bilo tem huje, ker so se posamezni cerkveni dostojanstveniki često nahajali v posesti večjega števila bogatih cerkvenih služb. Da je bila nižja duhovščina na svojem mestu, bi bilo še šlo, ali ona je bila malo izobrazena in tako siromašna, da se je često morala baviti s trgovino in krčmarsko obrtjo. Poleg tega je živela tako, da je vzbujala očitno pohujšanje.

Ljudstvo pa je bilo nesrečno; tlačili so ga graščaki in Turki in razne nezgode. Potrebno je bilo tolažbe, toda duhovniki mu je niso mogli dati. Luther in njegovi pristaši pa so govorili o evangelijski svobodi, ki si jo je preprosti narod razlagal sebi v prid, da bo namreč prost vseh obveznosti napram graščakom, da si bo lahko sam volil župnike i. t. d.

Izobraženejše meščanstvo je pa često prezirljivo gledalo na duhovščino in plemiška gospoda si je od reformacije obetala tudi materialno korist, ker je mislila, da si bo z njeno pripomožjo pridobila večji vpliv na cerkev in se polastila tudi njene velikega premoženja, saj je Luther zahteval od cerkve, da mora biti siromašna.

Naši ljudje so imeli tudi tako živahne zveze z Nemčijo, da so lahko kmalu spoznali Luthrove nauke. Trgovci so hodili na Nemško, prav tako obrtniki. Ko so se vračali, so prinašali s seboj novo vero. Iz Nemčije pa so prihajali k nam rudarji, ki so delali zlasti v koroških rudnikih, pa vojaki, ki so bili zaposleni največ v Vojni krajini na Hrvaškem.

Vrhu tega so na nemških visokih šolah, kjer je zgodaj zavladal luteranski duh, učili nekateri naši rojaki in študirali mnogi naši dijaki, ki so po svojem povratku v domovino postali goreči apostoli nove vere.

Pomagala jim je nova tiskarska obrt, ki je pošiljala knjige o evangelijski veri tudi v naše kraje; bile so izprva nemške in z vso vnemo so jih čitali izobraženejši meščani in mnogi duhovniki.

Širjenje Širjenje protestantizma v avstrijskih slovenskih deželah (na Štajerskem, Koroškem, Kranjskem in Primorskem). Deset let po nastopu Martina Luthra je bilo na Slovenskem že precej luteranov, največ po gradovih in večjih krajih. Za širjenje protestantizma so delali izobraženi posvetnjaki (laiki) in mnogi duhovniki, ki so pridigovali po gradovih in večjih krajih ter so se zato jeli imenovati pridigarji ali predikanti.

Prvenstvo pa je imela Ljubljana, kjer se je kmalu zbral krog evangelijskemu nauku vdanih meščanov in višjih duhovnikov. Najdelavnejši med njimi je bil odločni in bistri Dolenjec Primož Trubar, ki je petnajst let s svojimi pridigami pridobival v Ljubljani luteranstvu novih pristašev. Naposled je moral zapustiti Ljubljano in dve leti nato slovenske dežele (1548).

Podal se je v Nemčijo, kjer je kot predikant deloval najprej na Bavarskem in nato na Würtemberškem. Ker ni mogel več z besedo širiti evangelija med svojimi rojaki, je prijel za pero in leta 1550. izdal svoji prvi dve knjižici, ki ju je namenil preprostemu ljudstvu: Abecednik in Mali Katekizem. Z Abecednikom je hotel ljudstvo naučiti čitanja, z Malim Katekizmom pa ga je hotel seznaniti z Luthrovimi nauki. Knjigi je napisal kot »rodoljub ilirski« (t. j. jugoslovanski), toda črke v njih so bile še nemške. Tedaj pa je pribežal na Nemško tudi bivši koprski škof Peter Pavel Vergerij, ki je Trubarja opozoril na to, da so za naš jezik bolj primerne latinske črke, in bodril ga je, naj le pridno nadaljuje započeto delo. Trubar je poslušal. Še enkrat je izdal Abecednik in Mali Katekizem (1555), zdaj pa z latinskimi črkami. Nato je prevajal stvari, ki so bile najbolj potrebne. Najprej v posameznih zvezkih in nato v celoti je izdal luteransko Sv. pismo Novega zakona, ki mu je pridal tudi koledar. Priredil je tudi cerkveno pesmarico, ki se je v cerkvi močno rabila, zbirko Luthrovih pridig i. t. d. Za tisk in za razpošiljanje knjig potrebni denar so dajali deželni stanovi (plemiči in meščani) pa tudi würtemberški vojvoda Krištof in drugi visoki gospodje v Nemčiji. Eden izmed plemičev, štajerski deželni glavar in vojni poveljnik v avstrijskih deželah in na Hrvaškem Ivan Ungnad, je bil za Trubarjevo delo celo tako navdušen, da je rajši zapustil visoko službo in se podal na Würtemberško, kjer je v mestu Urach ustanovil svojo tiskarno, v kateri je s Trubarjevo pomočjo izdajal knjige tudi za brate Hrvate in Srbe.

Trubarjeve knjige so se razširile po vseh slovenskih deželah in so pripomogle k razmahu luteranstva. Toda zlasti na Kranjskem je bilo premalo urejeno. Da ga uredi, v ta namen so poklicali stanovi Trubarja nazaj v domovino. Prišel je (1561): bil je v Ljubljani superintendent (škof) za Kranjsko, toda zaradi vladarjevih groženj je moral po dveh letih zopet na Nemško, kjer je v miru preživel stara leta.

7) Lw
 [Kako so se tedanji vladarji Slovincem zadrževali napram protestantizmu. Slovincem je tedaj vladal najmogočnejši vladarski rod svoje dobe, Habsburžani. Najstarejši član rodu,

Karel, je bil nemški cesar in španski kralj, kot tak pa tudi gospodar novo odkrite Amerike. Bil je prepričan, da mora kot prvi vladar sveta ščititi vesoljno rimsko cerkev, ki si je tudi nadela nalogo, da zbere v svojem okrilju duše vsega človeštva. Karel in njegovi sodobniki so bili prepričani, da ima vladar pravo, določevati vero svojim podložnikom; tedaj še ni bilo verske svobode. Tega mnenja je bil tudi Ferdinand I., ki je od Karla, svojega brata, dobil vlado avstrijskih dežel. Ferdinand I. je s prepovedmi in strogimi kaznimi zaviral napredovanje protestantizma. Pa vse zaman. Enako je postopal tudi njegov sin in naslednik nadvojvoda Karel. Pa tudi on se je trudil zaman, kajti zaščitniki protestantizma, stanovi, so imeli moč v svojih rokah. Tedaj so so namreč habsburške dežele neprestano ogrožali Turki in vladarji so za obrambo potrebovali denarja in vojakov. Oboje so dovoljevali stanovi na svojih stanovskih zborih, ali odkar so postali luteranski, so kot protiuslugo zahtevali za protestantovsko vero večjo in večjo svobodo. Izprva so še zadovoljevali s tem, da vladar ni izganjal predikantov in preganjal protestantov, naposled pa so zahtevali, da jim vladar pravilno zajamči verske pravice. Že leta 1572. na deželnem zboru v Gradcu: tedaj je nadvojvoda Karel izjavil, da daje plemičem, njihovim služabnikom in tlačanom versko svobodo, meščanom in tržanom pa še ne. Toda kmalu na to je strašno pritisnila turška sila. Nadvojvoda Karel je sklical skupni stanovski zbor svojih dežel v Bruck na Muri (1578) in da je dobil potrebno denarno in vojaško podporo, se je deloma vdal. Obljubil je, da tudi meščanom ne bo kratil svobode vesti (t. j. svobodnega verskega prepričanja), toda cerkve in šole in predikante dovoljuje samo Gradcu in Judenburgu, Celovcu in Ljubljani.

Končna organizacija luteranske cerkve na Slovenskem. Doslej je črvala luterane samo plemiška moč, po Gradcu (1572) in Brucku (1578) tudi vladarjeva beseda. Zdaj so lahko dali luterani svoji cerkvi trdnjše organizacijo. Stebri so ji bili predikanti po gradovih in glavnih mestih. Ker meščani drugih mest niso smeli imeti cerkva in predikantov, zato so ho-

dili k službi božji na bližnje gradove, ali pa so si, kakor Mariborčani in Celjani, zgradili molilnice v bližini mest. Nad predikanti so bili superintendenti v Ljubljani, Celovcu in Gradcu: na pomoč pa so jim bili cerkveni sveti.

Za izobrazbo mladine so ustanovili luterani na Slovenskem mnogo nižjih šol; v Ljubljani in Celovcu in Gradcu pa so osnovali višje ali latinske šole. Na ljubljanski latinski šoli se je poučeval verouk v prvem in drugem razredu v slovenskem jeziku. V vseh treh latinskih šolah so poučevali znameniti učitelji, toda mladeniči, ki so hoteli postati predikanti, so morali še na kako nemško univerzo.

Da bi se slovenske knjige tiskale ceneje in hitreje, v ta namen so v Ljubljani ustanovili celo tiskarno, ki pa so jo na vladarjev ukaz kmalu morali zapreti.

Zdaj je slovenska knjiga že toliko napredovala, da je ravnatelj ljubljanske latinske šole Adam Bohorič napisal v latinskem jeziku znamenito slovensko slovnico »Zimske urice«, Jurij Dalmatin pa je v lepem jeziku prevedel vse Sv. pismo. Obe knjigi sta izšli leta 1584. ter sta za dolgo preživelii slovensko luteranstvo.)

306 **Reformacija med Prekmurci.** Prekmurei so spadali tedaj pod Ogrsko ter so imeli z ostalimi Slovenci skupnega vladarja samo v osebi Ferdinanda I. Po njegovi smrti je avstrijske dežele podedoval mlajši sin Karel, Ogrsko-Hrvatsko ter Češko pa starejši sin Maksimilijan II., ki sta mu drug za drugim sledila sinova Rudolf in Matija.

Na Ogrskem so imeli plemiči še večjo oblast nad svojimi tlačani ko v avstrijskih deželah. Lahko so jim predpisovali tudi vero. Zato pa so prekmurški Slovenci hitro pristopili k evangeliju, čim so to storili njihovi plemiški gospodje. Na ozemlju prekmurskih Slovencev so plemiči ustanovili tudi nekaj tiskarn. Toda ker so se v njih tiskale knjige večinoma v tujem madžarskem jeziku, zato so Prekmurei rajši posegali po slovenskih knjigah kranjskih reformatorjev, ki so jim jih prinašali kramarji na dom. Pa radi so hodili Prekmurei poslušat evangelijski nauk tudi v sosedno Radgono, kjer jim ga je razlagal slovenski predikant. Večinoma so Prekmurei sprejeli Luthrovo evan-

gelijsko vero, toda v okolici Dolnje Lendave se je po vplivu ondotnega plemiškega gospoda močno razširila tudi reformirana (kalvinska) cerkev.

Reformacija na Hrvatskem. Na Hrvatskem reformacija ni bila tako močna ko na Slovenskem; najbolj se je razširil evangelijski nauk v Medjimurju in v Vojni krajini (t. j. ob bosanski meji). V Medjimurju so ga širili knezi Zrinjski, ki so pregnali katoliške duhovnike ter ustanovili v Nedeljišču pri Čakoveu tiskarno, v kateri so tiskali prve v kajkavskem narečju pisane knjige. Zrinjski so postali kalvinei in v Medjimurju je zavladal Kalvinov nauk reformirane cerkve.

V Vojno krajino pa so često prihajali nemški vojaki in oficirji, ki so bili po večini protestanti. Ti so širili tamkaj Luthrov nauk.

Poleg tega so po hrvatskih krajih kramarji raznašali knjige, ki jih je Ivan Ungnad s pomočjo Trubarja in nekaterih hrvatskih pomočnikov v hrvatskem jeziku izdajal v Uraehu. Da bi vplivale na čim širši krog, so se tiskale nekatere z latinskimi, druge pa z glagolskimi ali cirilskimi črkami. Ungnad si je od teh knjig obetal silen uspeh, ker vedel je, »da se hrvatski jezik govori vse do Carigrada«. Toda varal se je v svojih nadah, ker narod ni znal čitati.

Silen ugled si je v Nemčiji pridobil Hrvat Matija Vlačić (Mathias Flaccius Illyricus) iz Istre; bil je zelo učen vseučiliški profesor ter eden izmed glavnih vodij reformacije.

b) Profireformacija.

Rana, ki jo je katoliški cerkvi zadala reformacija, je skelala tako cerkvene poglavarje kakor tudi vladarja. Premišljevali so, kaj bi bilo treba storiti, da jo zaelijo in katoliški cerkvi pridobe zopet staro moč.

V ta namen so se cerkveni poglavarji zbrali na cerkvenem zboru v Tridentu (na južnem Tirolskem), kjer so natančno ugotovili, kateri je pravi katoliški nauk, in obenem strogo ukazali, da se morajo tisti, ki hočejo postati duhovniki, poprej dobro izobraževati, duhovnike pa da morajo glede njihovega učenja in vedenja nadzorovati škofje.

Vrhu tega je v pomoč ostali duhovščini papež potrdil tudi jezuitski red, ki ga je ustanovil nekdanji španski oficir Ignacij Loyola. Jezuiti so imeli nalogo, da se povsod, na dvorih in v šoli, na prižnici in v spovednici, kot vojaki bore proti evangelijski veri. Zato pa so se morali temeljito šolati in živeli so pod silno strogo disciplino.

Protireformacija v avstrijskih slovenskih deželah. Avstrijskega nadvojvodo Ferdinanda in njegovega naslednika Karla je silno bolelo, da sta morala protestantom popuščati. Zato sta na drugi strani zelo podpirala katoliško cerkev v njenih težnjah po izboljšanju cerkvenih razmer. Obadva sta pomagala izvajati v svojih deželah sklepe tridentinskega cerkvenega zbora, Karel pa je celo poklical v svoje glavno mesto Gradec jezuite, ki so tu (1573) osnovali višjo šolo, v kateri so se izobraževali bodoči duhovniki pa tudi plemiški sinovi. Šola je tako zaslovela, da so študirali na njej tudi protestanti. Tako je po delovanju cerkvenih poglavarjev in posvetnega vladarja katoliška cerkev zopet dobila dobre in horbene duhovnike. To je bil prvi korak v protireformaciji.

Drugi je pomenjal sunek v protestantizem sam. Nadvojvoda Karel ga ni še mogel izvesti, ker je bil vezan po svojih obljubah, danih v Gradcu in v Brucku. To pa je lahko storil njegov sin Ferdinand II. Ko mu je oče umrl, je bil Ferdinand II. še dečko, ki so ga vzgojevali jezuiti v katoliški Bavarski. Ko je postal polnoleten, je najprej romal v Italijo. Ko se je vrnil, je bil pripravljen na odločilen udar. Pri tem se je ravnal po načelu: Udari na pastirja in razkropila se bo čreda. Zato je s prvim odlokom (1598) ukazal, da morajo iz dežele vsi protestantovski predikanti in učitelji; naslednjega leta (1599) pa je udaril po meščanih in tržanih: postanejo naj zopet katoličani; kdor pa tega ne mara storiti, naj proda, kar ima, od tega naj izplača vladi deseti del, pa naj se izseli. Kmalu nato je nadvojvoda prepovedal prodajanje luteranskih knjig in popevanje luteranskih pesmi.

Nadvojvoda je vedel, da luterani ne bodo prostovoljno izvršili njegovih ukazov. Zato je sestavil reformacijske ali

verske komisije, ki so hodile iz kraja v kraj, izganjale predikante in učitelje, podirale luteranske cerkve, z besedo in ustrahovanjem izpreobračale luterane ali pa jih v slučaju trdovratnosti izganjale in končno sežigale luteranske knjige. Štajersko in za njo koroško komisijo je vodil sekovski (ali graški) škof Martin Brenner, kranjsko pa znani ljubljanski škof Tomaž Hren. Da je bil uspeh sigurnejši, je spremljalo vsako komisijo po več sto oborožencev. Leta 1599. in 1600. so komisije dovršile svoje delo. Iztrebile so luteranstvo po mestih in trgih in kmetih; le po skritih gorskih krajih so se luterani ohranili še več desetletij, ob Zilici na Koroškem celo do današnjih dni.

Tedaj se pa Ferdinand II. še ni upal udariti po luteranskem plemstvu. Toda dvajset let pozneje (1619) je Ferdinand II. podeloval po svojem bratranecu Matiji češke in ogrske dežele ter nemško cesarsko krono, ki jih je trajno združil z avstrijskimi deželami. Na Češkem in v Nemčiji je bojeval srdito tridesetletno vojno (1618—1648), s katero je hotel uničiti protestante. Izpočetka mu je bila sreča mila; na Češkem je zmagal in strl odpor. V pojačani samozavesti je udaril tudi po avstrijskih plemičih: morali so postati katoličani ali pa se izseliti.

Utrditev katoličanstva v avstrijskih slovenskih deželah po uspehu protireformacije. Uspehu, ki ga je dosegla protireformacija, je bilo treba dati trajen značaj. Zato pa je bilo treba gledati na to, da je katoliška cerkev obdržala in izpopolnjevala svoj duhovniški naraščaj. Pri tem so imeli jezuiti glavno zaslugo. Na njihovi gimnaziji in visoki šoli v Gradeu so se večinoma izobraževali dobri in bojeviti duhovniki. Mladenci pa, ki so si hoteli pridobiti še globljo izobrazbo, so jeli hoditi na jezuitske in druge visoke šole v Italiji. Docela pa so se izogibali Nemčije, tako da je sedaj v višji izobrazbi italijanski in katoliški vpliv čisto izpodrinil nemškega in luteranskega. Jezuiti so ustanovili tudi več gimnazij: v Ljubljani, Celoveu, Gorici, Trstu in na Reki; z ljubljansko in celovško je bilo združeno tudi bogoslovje. Nekaj časa so se izobraževali duhovniki tudi v nekdanjem samostanu v Gornjem gradu, ki je pripadal ljubljanskemu škofu, ter v

latinski šoli v Rušah pri Mariboru. Ruško latinsko šolo so pozneje jezuiti spremenili v mariborsko gimnazijo.

Jezuiti pa so zelo radi videli v svojih šolah tudi plemiške, meščanske in kmetijske sinove, ki se pozneje niso posvečali duhovskemu stanu, ampak so kot posvetni inteligenti zastopali katoliško misel.

Tudi število osnovnih šol, namenjenih nižjim slojem, se je zelo pomnožilo; poučevali so v njih duhovniki in organisti, ki so svoj posel vršili pod cerkvenim nadzorstvom.

Da bi privezala katoliška cerkev vernike nase, v ta namen je jela prirejati sijajne procesije, graditi razkošne cerkve v novem italijanskem slogu, skrbeti za blestečo notranjo opremo in za lepo petje ter ustanavljati razne bratovščine, ki so se s svojimi obredi, pobožnostmi in odpustki ljudstvu zelo priljubile.

Katoliška cerkev je pa tudi uvidela, kolikšen uspeh so bili dosegli protestanti s slovensko knjigo. Zato jih je jela posnemati s tem, da je tudi sama skrbela za prirejanje in tiskanje katoliških slovenskih knjig. Katoliški pisatelji pa so se svojega dela večinoma učili pri luteranskih in so tako utrjevali prevladujoči položaj dolejnjskega narečja v slovenskem kujiževnem jeziku. Mnogo knjig so napisali, toda vsega Sv. pisma pa le niso mogli prevesti, zato je papež dovolil, da so katoliški duhovniki lahko uporabljali protestanta Jurija Dalmatina veliki prevod, ki je tako zavladal dolgi, dvestoletni dobi.

Protireformacija v Slovenski krajini. Na Ogrskem so uživali plemiči, meščani in tržani versko svobodo, ne pa tudi podložni kmetje, ki jim je vero določala njih zemljiška gospoda.

Prekmurski plemiči so po nekaterih desetletjih postali zopet katoličani in so kmete, ki so se bili zlasti po njihovem vplivu oprijeli evangelijske vere, jeli siliti, da postanejo zopet katoličani. Večina jih je poslušala, toda znaten del je ostal evangelijski. Tem evangeličanom pa so doma prepovedali službo božjo, zato so jeli romati v sosedne kraje, kjer je bila dovoljena. Dolgo so se tudi vzpodbujali s spisi kranjskih luteranov; ko pa so ti jeli postajati redki, tedaj jim je Štefan Küzmich ustvaril lastne prekmurske cerkvene knjige.

ko so prekmurski katoliški duhovniki videli, koliko njihovim evangelijskim rojakom koristijo verske knjige v lastnem narečju, tedaj jih je eden izmed njih, Mikloš Küzmič, začel posnemati in položil je temelj katoliški prekmurski književnosti.

Protireformacija na Hrvatskem. V Medjimurju so Zrinjski zopet postali katoličani ter so to pokrajino povrnila stari cerkvi; razmeroma maloštevilne evangeličane v drugih krajih pa je iztrebilo katoliško plemstvo, čigar predstavnik, hrvatski ban, je na skupnem ogrsko-hrvatskem saboru v Bratislavi udaril na svoj meč in vzkliknil: »S tem mečem bom iztrebil to kugo, ako se zanese k nam. Še imamo tri reke, Savo, Dravo in Kolpo, iz ene izmed njih bomo dali piti tem gostom.«

Utrditev katoličanstva na Hrvatskem. Tudi na Hrvatskem so jeli skrbeti za temeljitejšo vzgojo duhovništva in posvetne inteligence. Ta posel so izprva prevzeli menihi iz pavlinskega reda, ki so imeli slovito gimnazijo z bogoslovjem v Lepoglavi v hrvatskem Zagorju. Njim so se kmalu pridružili jezuiti; ki so ustanovili večje število gimnazij, toda glavna je bila gimnazija v Zagrebu, ki se ji je pridružila visoka šola.

Tudi na Hrvatskem je katoliška duhovščina s pisateljevanjem posnemala protestante. Na severu je pisala v kajkavskem narečju, na jugu pa v hercegovskem, ker so pisatelji smatrali, da je to narečje najboljša vez za vse južnoslovane od Adrije do Črnega morja.

Pregled. Na Slovenskem se je reformacija lepo razvila po gradovih, mestih in trgih ter deloma po kmetih. Slovenska krajina je postala skoraj čisto evangeličanska (pri Dolnji Lendavi kalvijska). Kalvinsko je bilo tudi Medjimurje. Ostala Hrvatska pa je imela le malo evangeličanov, največ še Vojna krajina. Protireformacija je evangeličanstvo na Hrvatskem čisto zatrla, skoraj čisto tudi v avstrijskih slovenskih deželah, le deloma pa med prekmurskimi Slovenci.

Zasluge. Reformacijski pisatelji so ustanovitelji slovenske literature; v njihovem pridnem delu so jih posnemali protireformacijski pisatelji. Slovenski reformacijski in protireformacijski pisatelji so pisali svoje dolenjsko narečje, ki so ga znali iz mladih let: bili pa so prepričani o narodni enotnosti Jugoslovanov in Slovanov sploh.

Hrvatski reformacijski in protireformacijski pisatelji so bolj in bolj pisali v hercegovskem narečju, ki so ga smatrali za skupno vez vseh Jugoslovanov; tudi oni so bili prožeti z zavestjo slovanske skupnosti.

Dolenjsko in hercegovsko narečje sta tako postali temelj slovenskemu oziroma srbskohrvatskemu književnemu jeziku. dost

Kmetski upori.

Kako se je kmetom godilo v srednjem veku. V dobi narodne samostojnosti so bili naši kmetje svobodni. Nemci so ob svojem prihodu kmete, ki so jih s silo prisilili k pokorščini, zaslužnili. Tistim, ki so se jim prostovoljno podali, so pa sicer pustili osebno svobodo, toda prisilili so jih, da so na lastne stroške hodili v mnoge vojne in da so se udeleževali dolgotrajnih sodnih razprav. Da se svobodni kmetje rešijo teh težkih bremen, so se izročali plemičem v varstvo. Pri tem so kmalu izgubili ugled svobodnih ljudi ter se polagoma strnili s sužnji, katerih ugled je po njihovem vplivu nekoliko porasel. Iz prejšnjih svobodnih kmetov in kmetskih sužnjev je nastal nov sloj kmetov tlačanov ali podložnikov. Le po goratih krajih, kjer je bilo dovolj sveta za velike in premožne kmetije, so se svobodni kmetje ohranili do kraja.

Plemiči so bili zemljiški gospodje ali zemljiška gosposka podložnim kmetom. Med zemljiškimi gosposkami pa so se nahajale tudi cerkvene zemljiške gosposke.

Zemljiški gospod se je smatral za pravega lastnika zemljišča, ki ga je kmet tlačan obdeloval, zato pa je dobival od njega davščine (ali desetino) od vsega, karkoli je pridelal ali priredil, n. pr. od žita, vina, živine. Gozdovi in pašniki pa med

tlačane niti podeljeni niso bili, pač pa so jim zemljiški gospodje dovoljevali dobivati v gozdih les in pasti na pašnikih živino.

Tudi najboljša polja in najlepši travniki so bili tlačanom odvzeti ter so tvorili graščinsko posestvo, ki ga je graščinski gospod (zemljiški posestnik) obdeloval po kmetih tlačanih, ki so morali prihajati na tlako ali roboto.

Koliko davščin je bilo treba dajati in koliko tlake je bilo treba opravljati, to je bilo zapisano v starih listinah, imenovanih urbarji. Kmetje tlačani so rekali, da je v urbarjih njihova »stara pravda«, t. j. stara pravica.

Ker tedaj še ni bilo državnih uradnikov razen pri vladarju samem, ki je bil za kmeta predaleč, zato mu je bil zemljiški gospod tudi edini državni oblastnik. In če se je pregrešil ali če je koga tožil, je bil zopet zemljiški gospod, pred katerega je prišel kot pred sodnika; le težke zločine so presojali posebni vladarjevi sodniki.

Tlačan pa je bil razen državni gosposki, ki jo je predstavljal zemljiški gospod, podrejen še drugi, cerkveni. Tudi tej je moral dajati davščine, ki so se imenovale cerkvene davščine ali cerkvena desetina.

Dokler zemljiški gospodje niso postali preveč lakomni, dokler ni bilo pretežkih vojn, se kmetom tlačanom ni preslabo godilo; da bi pa bila njihova zavisnost od graščinske gosposke sramotna, tega se še niso zavedali. Konec srednjega veka se je pa njihov položaj silno poslabšal.

Kako in zakaj se je poslabšal položaj tlačanov. Dolgo časa zemljiški gospodje davščin, ki so jih prejeli od svojih tlačanov, niso mogli uporabljati v drugo svrho kakor za prehrano sebe in svoje družine. Ker se poljedelski pridelki kmalu pokvarijo, tedaj ni imelo smisla od kmetov zahtevati mnogo več, kakor se je dalo porabiti v enem letu. Medtem pa so se razmere spremenile. Nastala so mesta in v njih so se naselili obrtniki in trgovci. V mestih se je zaradi trgovine jel zbirati denar, ki je postal glavno posredovalno sredstvo pri prodajanju in nakupu blaga. Prejšnje preprosto prirodno gospodarstvo se je spremenilo v bolj razvito denarno gospodarstvo. Graščinski gospod je zdaj v mestih lahko prodajal zemljiške proizvode za denar, s katerim je zopet šel k trgovcem, pri ka-

terih je nakupoval drago, iz Italije uvoženo blago za obleko, izborna južna vina, priljubljene dišave itd., skratka predmete, ki jih je tedanja odlična družba bolj in bolj vzljubljala, dokler ni postala strastno nanje navezana. Želja po posedovanju takih predmetov je rodila strast po denarju, ki je zemljiškega gospoda zopet silila k izžemanju kmetov, dajajočih davščine in delajočih tlako.

Toda proti koncu srednjega veka je tudi število tlačanov padlo; mnogo so jih pobili Turki, mnogo jih je izginilo v drugih vojnah. Od preostalih pa je sedaj gospoda terjala vse tisto, kar je poprej dobivala od večjega števila tlačanov, zakaj ona ni marala biti prikrajšana.

Poleg tega pa je proti koncu srednjega veka že tudi vladar radi mnogih vojn in radi uvajanja pravih uradnikov v najvišjo državno službo jel zahtevati državne davke. Pobirali so jih zemljiški gospodje, plačevali pa so od njih izžemani kmetje.

Toda kmetje so morali robovati tudi za meščane. Radi turških napadov so si mesta v tej dobi gradila močna obzidja in kmetje so morali pri tem pomagati, ne da bi bili prejemali kako odškodnino; sami pa so bili docela izpostavljeni turškemu napadom ter navezani na lastno obrambo.

Gospoda je tudi izgubila vsakršno usmiljenost z revnimi kmeti. V svoji divji lovski strasti jim je n. pr. teptala polja, jim jemala staro pravico do uporabe pašnikov itd. Pomanjkanju usmiljenosti so bili vzrok sirovi bojni časi, zlasti pa to, da se je prav tedaj silno razmahnil študij rimskega prava, v katerem se govori samo o gospodih in sužnjih, in zemljiški gospodje so sebe jeli smatrati za gospode, kmete pa za sužnje.

Tako je bil pritisk na kmete večji in večji; občutili so ga tem bolj, ker so se z vsakim stoletjem močneje zavedali, da so ljudje, da jih tako ravnanje žali v njihovem človeškem dostojanstvu. Ker pa jim je bil zemljiški gospod hkrati tudi državni oblastnik in sodnik, zato se pritožiti niso mogli; edino sredstvo za izboljšanje svojega položaja so videli v uporu.

Kmetskih uporov je bilo mnogo in nastali so na raznih krajih, toda veliki so bili samo nekateri.

Upor v Ziljski dolini na Koroškem (1478). To je bil prvi izmed večjih uporov. Obupani kmetje so sklenili »zvezo« ali »punto« ter se obvezali, da ne bodo niti zemljiški gosposki niti vladarju niti cerkvi dajali več nego toliko, kolikor jim gre po stari navadi. Kmetje so že napadli nekaj gradov, ko so se pojavili v deželi Turki. Hoteli so jim zastaviti pot, toda Turki so jih deloma posekali, deloma razgnali. Preostale kmete so polovili graščaki in več sto let so po Koroškem razkazovali tiste ječe in kleti, v katerih so mučili kmetijske voditelje.

Veliki vseslovenski kmetijski upor (1515). Nove muke so spravile na noge skoraj vse slovenske kmete, ki so sklenili »slovensko kmetijsko zvezo« ter zahtevali, da se jim vrne »stara pravda«. Na upor so drug drugega pozivali z bojnim klicem: »Le vkup, le vkup, uboga gmajna!« Iskra upora je šinila na Dolenjskem, kjer je kočevski graščak Jurij Turn silno mučil uboge tlačane. Napadli so njegov grad, njega pa ubili. Čim je došel glas o tem činu, so se dvignili kmetje v treh slovenskih deželah, na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem, se oborožili z vilami, kosami in puškami ter napadali gradove. Njihovi odposlanci so se zbrali v Konjicah, kjer so prisotnim cesarjevim odposlancem, ki so prišli da bi mirili, izročili svoje pritožbe na cesarja.

Medtem pa je plemiška gospoda zbrala eno vojsko na Koroškem in na Štajerskem dve. Koroška vojska je kmete porazila pri Starem dvoru, prva štajerska pri Vuzenici in Celju, druga pri Brežicah; nato pa sta obedve še udarili na Kranjsko.

Maščevanje plemiške gospode je bilo strašno: vodje upora so usmrtili, vsem drugim pa so naložili poseben »uporniški davek«, ki naj bi kmete na veke spominjal, da je vsak upor zastonj. In vendar so se zopet uprli.

Veliki slovensko-hrvatski kmetijski upor (1573). Hrvatskim kmetom tlačanom se je godilo prav tako slabo kakor slovenskim ali še slabše. Eden izmed najbrezobzirnejših hrvatskih plemiških gospodov je bil Frane Tah, gospodar na Susedgradu in Stubici v hrvatskem Zagorju ter v Stattenbergu pri Makolah na Slovenskem. Ta mož je n. pr. razdelil med kmete 1000 veder vina, ki se mu je pokvarilo, in zahteval zanj dobrega:

kmetom je dajal v rejo svojo živino in če je poginila, je zahteval denar; voziti so mu morali v mesto žito in druge pridelke ter prinašati zanje večje vsote, kakor pa so jih mogli za blago dobiti, ker v mestih so bile cene določene ali maksimirane i. t. d.; najhuje pa je bilo, da je ta sirovež nasilno skrunil rodbinsko življenje svojih tlačanov. Kmetje so leta 1572. pošiljali svoje pritožbe k cesarju na Dunaj. Cesar jim je sicer hotel pomagati, toda hrvatski stanovni so na saboru v Zagrebu proglasili kmete za izdajalce.

Zdaj je bil upor za kmete edini izhod. Kakor blisk naglo se je razširil za vodjo upora so si kmetje izbrali Matijo Gubea iz Stubice, za vrhovnega poveljnika pa so postavili Ilijo Gregoriča, ki si je bil pridobil mnogo izkušenj v bojih s Turki. Gregorič je napravil vojni načrt: glavna vojska naj ostane v Zagorju, druga pa naj prodira ob Savi proti Brežicam in proti Krškemu; tu naj se razdeli v dva oddelka, izmed katerih naj prvi prodira ob Krki na Kranjsko, kjer naj se združi s kranjskimi kmeti, drugi pa ob Savi in Savinji proti Celju, da podpre štajerske kmete.

Ta načrt se je izvajal. Gregorič je sam prodiral z vojsko proti Brežicam in Krškemu, kjer je poslal en oddelek na Kranjsko, sam pa je z drugim korakal ob Savi dalje. Ko je prispel v Sevnico, je zvedel, da je bil prvi oddelek poražen od uskoškega poveljnika Jošta Turna pri Krškem, čim je prestopil Savo. Gregorič je spoznal, da bi bilo zdaj prenevarno prodirati proti Celju, zato se je obrnil proti Planini, da bi se ob Bistrici in preko Sotle zopet čimprej vrnil h glavni vojski v Zagorje. Štajerski kmetje, ki so ga čakali pri Planini, so se razšli, ko se je raznesel glas, da prihajajo Turki. Gregoriča pa je dohitel pri Sv. Petru pod Sv. gorami celjski okrožni poveljnik, ga premagal, mu vojsko razpršil in mnogo kmetov ujel. Gregorič sam je sicer pobegnil, ali pozneje so ga ujeli in na Dunaju najbrž usmrtili.

Kmalu nato so hrvatski plemiči porazili glavno kmetsko vojsko pri Stubici. Na bojnem polju je obležalo okrog 5000 kmetov. Mnogo jih je bilo ujetih in plemiški vojaki so jih obešali na hiše in na drevesa. Dva izmed vodij, Matijo Gubea in Ivana Pasanca, pa so odpeljali v Zagreb, kjer so jima pripravili strašno smrt. Najprej so Pasanca umorili ob strašnih mukah, ki

jih je moral Gubec gledati. Gubeu samemu so z žarečimi kleščami trgali meso z živega telesa, ga kronali z razbeljeno železno krono kot »kmetskega kralja« ter ga naposled razčetrvali.

Tako se je ta upor končal, ne da bi se bil mogel na Slovenskem prav razmahniti. Vendar pa je vladal na Slovenskem in na Hrvatskem jok po vaseh, ker gospoda se je maščevala.

Poslednji kmetski upori na Slovenskem. Slovenski kmetje so se še pozneje večkrat uprli in v raznih pokrajinah. Izmed teh poslednjih uporov je bil največji upor v Savinjski dolini (1635) ter prvi tolminski »punt« (1627) in skoraj sto let pozneje (1713) »veliki tolminski punt«. Toda tudi ti upori so ostali brezuspešni in šele sredi 18. stoletja se je začelo jasniiti na kmetskem nebu.

Kmetje se upirajo tudi v srbski Vojvodini. V Vojvodini so ogrski in srbski kmetje živeli pod ogrskimi velikaši, ki niso bili nič manj kruti ko njihovi tovariši med Slovenci in Hrvati. Tudi tu je tprljenje gnalo kmete v obup in upor. Ko so se letà 1514. v pričakovanju turškega vpada zbirali pod vodstvom Jurija Doža, so jo udarili na plemiške gradove, toda plemiči so ta upor krvavo in okrutno zadušili.

Malo pozneje (1526) je nastopil junaški Srb Jovan Nenad, ki so ga pristaši imenovali »earja«. V Segedinu si je uredil praveati dvor, napadal je Turke ter je kot zaščitnik kmetov udarjal na plemiške gradove pa tudi na trgovce, toda sovražniki so ga zalirbno umorili.

Vzroki kmetskih neuspehov. Kmetje so bili slabo oboroženi; ker je primanjkovalo pušk, so za orožje uporabljali razno poljedelsko orodje, kose, vile itd. Tudi niso bili v bojevanju izvežbani, poznali niso discipline in imeli niso denarja. Gospodje pa so bili sami izkušeni vojaki, imeli so izvežbane vojne oddelke in denar.

Pregled. Proti koneu srednjega veka se zemljiški gospodje niso več brigali za »staro pravdo«, ampak so svojevoljno zviševali davščine in tlako; tudi vladar je jel nalagati davke, ki so jih plačevali kmetje in ne plemiči, in pri gradnji mestnih obzidij so morali kmetje pomagati. Ker

drugih sredstev niso imeli, so se morali upirati; prvi večji upor je bil v 15. stoletju (1478) in zadnji šele v osemnajstem (1713). Kakega uspeha ni bilo.

Početki znanosti in posvetne književnosti med našim narodom.

Znanost. Konec srednjega in v početku novega veka se je jela znanost obnavljati v Italiji, kjer so tedaj najpridneje proučevali stari rimski in grški jezik, staro rimsko in grško kulturo. Znanost, ki jo je rodilo to zanimanje, se imenuje humanizem. Ker so bili tedaj živahni stiki evropskih držav z Italijo, radi tega se je humanizem hitro razširil preko Alp na Francosko in Nemčijo in v ostalo Evropo. Tudi med našim narodom se je kmalu pojavil, predvsem na tistem ozemlju, ki je po svoji legi imelo najbolj žive stike z Italijo: v Dalmaciji, zlasti v Dubrovniku, pa v Istri. Tu so živeli učeni možje, ki so se ponašali s tem, da pišejo ravno tako gladko kakor kak stari rimski pisatelj, da pesnijo ravno tako lepe pesmi. Iz Istre pa je Hrvat Matija Grbec (Mathias Garbitius Illyricus) odšel v Nemčijo, kjer je kot vseučiliški profesor postal luč med tamošnjimi humanisti. Celó od Italije bolj oddaljena Slovenija je imela svoje humaniste, izmed katerih je bil Mihael Tiffernus iz Laškega tudi vseučiliški profesor v Nemčiji; pa tudi Slavonija, katere rojak Ivan vitez od Sredne je bil humanistični vzgojitelj ogrsko-hrvatskega kralja Matija Korvina, našega kralja Matjaža. Humanizem je zopet poplemenitil v srednjem veku močno izkvarjeno latinščino, ki se je sedaj z večjo skrbnostjo gojila v vseh latinskih šolah: pridružila se ji je tudi grščina, ki pa so jo le bolj površno učili.

Humanisti so se pa kmalu jeli zanimati tudi za narodni jezik in ga proučevati. Plod tega dela so bile prve slovnice in prvi slovarji našega jezika. Pri Hrvatih še niso vsa ta jezikovna dela obravnavala istega narečja: tista, ki so nastala na severu, so se držala kajkavskega narečja, ki se govori v hrvatskem Zagorju, tista z jugá so upoštevala dalmatinski, še bolj pa hercegovski govor, ki se mu je tako že tedaj pripravljala pot, da postane temelj našemu srbsko-hrvatskemu

književnemu jeziku. Med Slovenci se je pričelo to delo s slovečo Bohoričevo slovnico, ki ji je pozneje sledilo še nekaj slovarjev.

Od narodnega jezika se je zanimanje kmalu razširilo tudi na domačo zgodovino. Med Hrvati jo je najpridneje obdeloval Pavel Ritter-Vitezović, dočim je njegov rojak Jurij Križanić odšel v Rusijo in tamkaj širil vseslovansko idejo. Med Slovenci pa sta bila najpridnejša zgodovinarja njuna sodobnika Janez Ludovik Schoenleben in Ivan Vajkard Valvazor, čigar nemški pisano ogromno delo »Slava vojvodine Kranjske« (izdano leta 1689.) je preživelo vekove.

Književnost. Narodni jezik pa je postal tudi odlična posoda, v katero so pesniki izlivali svoja čuvstva, ustvarjajoči necerkveno poezijo. To se je godilo v Dalmaciji, kjer je Split dal velikega pesnika Marka Marulića, toda glavno ognjišče umetni poeziji je pa vendarle bil evetoči Dubrovnik, čigar največji pesnik Ivan Gundulić spada v vrsto naših prvih pesnikov. Glavno njegovo delo »Osman« je ep, v katerem je opevana zmaga Poljakov nad Turki leta 1621.

Senčne strani. Kljub vsemu duhovnemu napredku so pa tako pri nas kakor v ostali Evropi ostale še mnoge senčne strani. Tako se je celo razširilo verovanje v čarovnice, ki so jih sumničilo zveze s hudičem ter jih sežigali na gmadi. In medicinska znanost, ki je tudi nekoliko napredovala, je bila še povsod brez moči napram kugi, ki je še vedno pogosto in strašno morila ljudi.

Pregled. Humanistična znanost se je najprej razvila v Dalmaciji, nato pa se je razširila tudi na Slovenskem in na Hrvatskem. Kmalu je rodila zanimanje tudi za narodni jezik in narodno zgodovino.

Početek novoveške umetnosti v našem narodu.

Sočasno s humanizmom se je jela širiti na naših tleh nova umetnost renesansa, ki je v stari rimski in grški umetnosti črpala smisel za soglasje ali harmonijo med posameznimi deli umetniškega umotvora (stavbe, kipa, slike), v resnič-

nem življenju pa čut za realnost. Tudi renesančna umetnost se je predvsem in zelo zgodaj udomačila v Dalmaciji. Tam so v tem slogu dokončali že v gotskem slogu s šiljastimi loki započeto gradnjo prekrasne šibeniške stolnice; delo je vodil sloviti arhitekt in kipar Jurij Matajević. Še bogateje se je okrasil z renesančnimi stavbami bogati Dubrovnik; je žal, da jih je strašni potres leta 1667. večinoma porušil. Ostala pa je znamenita kneževa palača, ki so jo tudi bili začeli graditi v gotskem slogu, pa jo je zdaj v renesančnem dovršil isti Jurij Matajević. Dalmacija je imela tedaj toliko odličnih arhitektov, da jih je dajala celo tujini; tako se je zelo proslavil s svojimi deli v Italiji Lucian da Laurana (Vranjanin), v Budimpešti pa Jakob Statilić. Pa tudi znameniti kiparji so odhajali v tujino, tako v Italijo Nikolaj Schiavone (Schiavone = Slovan) ter Ivan Trogirčan, v Francijo pa Frančišek da Laurana. V Italiji se je proslavil odlični slikar Jurij Čulinović; v Benetkah delujoči slikar Andrej Medulić pa je v slavi prekosil vse svoje rojake sovratnike. Prekrasna drobna dela (miniature, ilustracije) je v Italiji izvrševal naš rojak Jurij Julij Klović (imenovan Clovio).

Na Slovenskem in na Hrvaškem se radi reformacijske vihre in radi turških napadov renesansa ni mogla prav zasidrati. Lepši umetniški časi so nastopili šele, ko je po letu 1600. nastal v deželah večji mir. Tedaj pa se je bila renesansa že močno izpremenila. Nič več ni upoštevala prejšnje harmonije, ampak zunanost stavb je jela krasiti s preobilico stebrov, vdolbin, kipov in zavitih linij, tudi na kipih in slikah je zamenjala prejšnji mir z nemirno in silno strastjo. Ta preobrazena renesansa se imenuje barok. Baročni slog se je tem laže pri nas razširil, ker so po zmagi protireformacije nastale tesne kulturne zveze z Italijo. Ljubljana se je tedaj okrasila z znamenitimi cerkvami in lepo mestno hišo; Celje je dobilo svojo »grofijo«, Maribor svoj »grad«, Ptuj svojo minoiritsko, Zagreb in Varaždin svojo jezuitsko cerkev. V Ljubljani in Zagrebu je deloval tudi odlični kipar Italijan Franc Robba; Ljubljani je ustvaril pred mestno hišo vodnjak, ki s svojimi strastnimi velikani predstavlja glavne slovenske reke, v Zagrebu pa je delal kipe za gotsko stolno cerkev. Na Slovenskem in na Hrvaškem so delovali tudi plodni

slikarji Slovenci Valentin Mencinger, Franc Jelovšek in Fortunat Bergant.

Pregled. V Dalmaciji je ustvarila lepa dela renesančna umetnost in dalmatinski umetniki so delali tudi v tujini. V Sloveniji in na Hrvaškem pa se je radi reformacijske viltre in turških napadov razvil še le barok.

Turki prodirajo v Srednjo Evropo.

Leta 1354. so Turki zasedli Galipoli in s tem trajno zavzeli prvo mesto v Evropi. Leta 1371. so premagali Srbe na Marici in s tem spravili pod svojo oblast Južno Srbijo do Kosova. Z bitko na Kosovem polju so leta 1389. postali vrhovni gospodje tudi Severni Srbiji. In v drugi polovici 15. stoletja so po vrsti uničili vse napol še samostojne srbske države: Srbijo leta 1459., Bosno leta 1463., Hercegovino leta 1482. in Črno goro leta 1499.

Na temi osvojitvami sta Sava in Donava postali severna meja velike in močne turške države. Pod njen udar je prišla zdaj Srednja Evropa, v prvi vrsti Ogrska ter Hrvatska, potem pa slovenske dežele.

Vojne sultana Sulejmana II. Veličastnega (1520—1566) in njegovih naslednikov (do 1606).

Zavzetje Beograda (1521). Po zavzetju srbskih držav je nastal za kratko dobo priličen mir, ker so bili Turki z vojnami preveč zaposleni v Afriki in Aziji. Ko pa je zasedel prestol odločni Sulejman II. Veličastni (1520), tedaj se je vse izpremenilo. Sulejman je sklenil, da premaga in zavzame Srednjo Evropo. Prvi udarec je veljal ključu do nje, Beogradu, ki so ga Ogrji zasedli za poslednjih srbskih vladarjev, in spremenili v silno trdnjavo. Dva meseca so ga hrabro branili Srbi in Ogrji. Ker pa ni bilo od nikoder pomoči, so se naposled vdali. Sultan je prebivalstvo preselil v Carigrad, v Beogradu pa je naselil janičarje in mesto oborožil z 200 topovi, tako da je postalo močna turška trdnjava.

Sulejman II. prvič na Ogrskem: bitka pri Mohaču 1526. Prav tedaj je imela Ogrsko-Hrvatska šibkega vladarja. Nekdanji junaški ogrsko-hrvatski kralj Matija Korvin je bil umrl že leta 1490. in ogrski ter hrvatski velikaši so si izbrali za vladarja tedanjega češkega kralja Vladislava II., ki je bil iz kraljevskega rodu poljskih Jagelovičev. Ko je Vladislav II. umrl, je bil njegov sin Ludovik II. še deček in tako se je zgodilo, da je zavladal v državi strašen nered: velikaši so se borili med seboj. Najbolje je še bilo na Hrvatskem, kjer je junaški knez Krsto Frankopan zadrževal prevelik razmah medsebojne mržnje. Ob takih razmerah je bilo Sulejmanovo delo lahko. Leta 1526. je udaril z močno vojsko na nepripravljeno Ogrsko. Ludovik II. mu je v naglici prihitel naproti z malo vojsko do Mohača ob Donavi. V dveh urah je bila ogrska vojska docela poražena in sam kralj je na begu utonil v nekem potoku. K sreči se je sultan s tem uspehom zadovoljil ter se je z vojsko vrnil v Carigrad. Pač pa so Turki po njegovem ukazu osvojili trdnjavo Jajce, ki jo je Hrvatska še držala v zapadni Bosni. Bosanski paša Gazi Husref-beg se je nato polastil še Like in Krbave v Visoki Hrvatski.

Ogrska in Hrvatska si izvolita dva kralja. Zdaj je prišlo do najhujšega: poglobil se je razdor na Ogrskem in Hrvatskem radi izvolitve dveh kraljev. Padli kralj Ludovik II. je imel za svaka avstrijskega nadvojvodo Habsburžana Ferdinanda I. Tega so si Čehi po Ludovikovi smrti izvolili za kralja. Isto je storil del ogrskega plemstva, drugi del pa Ferdinanda ni maral. češ, da je tujec, ter je izbral za vladarja mogočnega plemiča Ivana Zapoljskega, ki je bil po rodu sicer Hrvat, toda bil je tedaj že pomadžarjen.

Kakor Ogrri so se cepili tudi Hrvati. Plemiči iz zapadne Hrvatske so si na saboru v Etingradu (južno od Karlovca) izvolili za kralja Ferdinanda I., potem ko so njegovi odposlanci v njegovem imenu izjavili, da bo z vojaki čuval Hrvatsko pred turškimi napadi, plemiči iz Slavonije pa so se postavili na stran Ivana Zapoljskega. Tako sta imeli Ogrska in Hrvatska dva protikralja.

Borba med obema protikraljema. Odločiti je moral meč Ferdinand je bil močnejši in je vrgel Ivana Zapoljskega iz

Ogrske. V teh težkih bojih se je zlasti odlikoval kranjski plemič Ivan Kacijanar. Ivan Zapoljski je zbežal na Poljsko, odkoder je zaprosil silnega Sulejmana II. za pomoč, ki jo je dobil.

Sulejman II. pride drugič na Ogrsko in pokloni državo Ivanu Zapoljskemu, nato gre oblegat Dunaj (1529). Sulejmanu II. je bila prošnja Ivana Zapoljskega dobrodošla. Z močno vojsko se je podal na pot. Avstrijske čete so pred njim iz Ogrske zbežale in ko je dospel sultan v Budim, je bil tam že tudi Ivan Zapoljski, ki se je vrnil iz Poljske. Sultan ga je milostno postavil za kralja in šel nato oblegat Dunaj, ležeč v osrčju Srednje Evrope. Ako bi bil zavzel Dunaj, bi mu bila odprta pot v Nemčijo. Toda vsi naskoki so se ponesrečili. Med brantelji se je zopet odlikoval Ivan Kacijanar. Sultan se je jezen vrnil domov. ¹⁵²⁹

Sulejman II. tretjič na Ogrskem in drugič na potu proti Dunaju (1532). Sultana je silno grizel neuspeh, ki ga je doživel pred Dunajem. Zato se je vnovič spravljal na pot. ^{Juni 1532} Toda tokrat je dospel samo do trdnjave Kisek na zapadnem Ogrskem. V njej je bilo samo 700 mož, ki jim je stal na čelu hrabri kranjski deželni glavar Hrvat Nikolaj Jurišić; Turkov pa je bilo 200.000 vojakov. Ponovni turški naskoki pa so bili zaman. Sultanu je junaška obramba tako ugajala, da je od Jurišića zahteval samo, naj natakne na obzidje turško zastavo, pa da ga bo pustil pri miru. Ker je Jurišiću že streljiva primanjkovalo, zato je to storil, sultan pa se je po slovenskem in hrvatskem ozemlju vrnil v Carigrad.

Ivana Kacijanarja poraz v Slavoniji (1537). Ponovni neuspeh sultana ni ostrašil, nasprotno, njegovi oddelki v Bosni so besneje ko kdaj prej napadali sosedne pokrajine ter so si osvojili že vso srednjo Slavonijo z važnim mestom Požego in severno Dalmaecijo s trdnim, nad Splitom ležečim Klisom. Da si povrne Slavonijo, je poslal Ferdinand proti Turkom Ivana Kacijanarja z močno vojsko. Toda nastalo je jesensko deževje, tako da se je vojska po močvirnatem ozemlju le težko premikala, nastale so bolezni in primanjkovalo je hrane. Iz teh vzrokov se je moral Kacijanar umakniti izpod Osijeka, ki se mu je že bil močno približal. Ponoči

je natihoma zapustil svojo vojsko, ki so jo nato Turki čisto uničili. Junško se je boril s svojimi samo Srb Pavel-Bakić, čigar glavo so janičarji poslali sultanu.

Kacijanarja je Ferdinand radi te nesreče dal na Dunaju zapreti. Posrečilo se mu je, da je pobegnil k bratoma Zrinjskima, ki sta mu začasno prepustila svoj grad Kostajnico ob Uni. Brata pa sta dala Kacijanarja ubiti. Njegov brat, ljubljanski škof, ga je dal pokopati v Gornjem gradu. Na grob mu je postavil spomenik, na katerem se med drugim nahaja mrtvaška glava, ki jo prodira kača. Poleg glave se pa zvija druga. Obe kači imata človeški glavi, katerih poteze spominjajo na brata Zrinjska.

Sulejman II. četrtič na Ogrskem (1541). Po bitki pred Osijekom je Ferdinand I. izprevidel, da si z orožjem v roki ne more priboriti uspeha, in se je zato pogodil z Ivanom Zapoljskim. Ko je ta kmalu nato umrl, je Ferdinand I. zasedel Budim, glavno mesto Ogrske. Tega pa sultan ni maral in se je četrtič podal na pot. Pri tem je zasedel vso srednjo Ogrsko in tudi Budim, ker odtod ni hotel več oditi. S srednjo Ogrsko in Budimom so prišli sedaj pod Turke tudi tisti Srbi in Hrvati, ki so se bili po padeu srbskih držav naselili v teh krajih (v Vojvodini in še dalje proti severu). Zapoljevemu sinu je sultan prepustil samo Erdeljsko, ki je bila odslej dolgo od Turkov zavisna kneževina.

~~**Sulejman II. petič na Ogrskem (1543).** Ferdinand I. pa le še ni hotel mirovati, zato je sultan še petič prišel na Ogrsko in zasedel nekatera večja mesta. Zdaj se je Ferdinand z njim pogodil. Obdržal je zapadno Ogrsko in zapadno Hrvatsko, toda plačevati je moral letni davek, kakor da je sultanov vazal.~~

Sultan šestič na Ogrskem; njegova smrt pred Sigetom (1566). Dokler je Ferdinand I. živel, je sultan res miroval; zato pa so njegovi podpoveljniki neprestano napadali hrvatske pokrajine, ki jih je budno čuval hrabri ban Nikolaj Zrinjski, zadržavajoč Turkom krvave udarec. Ko je Ferdinand I. umrl (1564), se sultan ni čutil več vezanega in se je vnovič podal na pot, da osvoji Dunaj. Gredoč se je hotel maščevati nad Nikolajem Zrinjskim, ki je čuval svojo trdnjavo Siget, katero je bil zgradil blizu Drave na ogrski strani. Sultan je trdnjavo oblegal

z 90.000 vojaki in 500 topovi, Zrinjski pa je imel okrog 2500 mož, večinoma Hrvatov. Odločil se je bil, da brani trdnjavo tako dolgo, dokler Ferdinandov naslednik Maksimilijan ne privede obljubljene pomoči. Sultan je začel zunanjo trdnjavo biti s topovi s tako silo, da se je moral Zrinjski s svojimi naposled zapreti v notranji grad. Tedaj je veliki vezir (prvi sultanov minister) ponudil Zrinjskemu vso Hrvatsko, da ji vlada kot turški vazal, ako se poda. Hrabri knez pa je ponosno odbil to ponudbo. Turki so zdaj grad naskakovali, bili pa so vsakokrat odbiti; nato pa so začeli kopati jarke pod zidove in jih razstreljevati. Ko je bil že skoraj ves grad porušen, tedaj je Zrinjski s preostalimi borci udaril v turške vrste in z njimi junaško padel. Ves svet se je čudil njegovi hrabrosti in ga proslavljal kot »novega Leonida«. Sultana tedaj že ni bilo več med živimi. Umril je nekaj dni poprej iz jeze, ker se mu trdnjava ni hotela podati. Toda veliki vezir je zamolčal njegovo smrt, da vojski ne bi upadel pogum. Po padeu Sigeta so se Turki vrnili domov. Maksimilijan se je med obleganjem ponašal zelo nečastno; četudi se je precej blizu nahajal z 80.000 vojaki, ni prišel na pomoč. Kmalu nato je sklenil s Turki mir: plačeval je letni davek kakor njegov oče.

Obleganje Siska (1593) in »dolga vojna« (1593—1606). Po Sulejmanovi smrti je jela Turčija polagoma slabeti. To se je videlo v tem, da niso več sultani osebno vodili vojsk proti Ogrski in Hrvatski, pač pa je bosanski paša zadajal Hrvatski in vladarju mnogo brig. Tako leta 1575., ko je padel hrabri general Herbart Turjaški v bitki pri Budaškem. Še huje je bilo v devetdesetih letih, ko je bil Hasan-paša bosanski paša in Maksimilijana II. sin Rudolf ogrsko-hrvatski kralj. Hasan-paša je obrnil posebno pozornost na trdni, ob so-točju Save, Kolpe in Odre ležeči Siska, ki je zapiral pot proti Zagrebu in Štajerski. Vrgel se je nanj, toda bil je odbit. Zato je napadel Bihać, edino hrvatsko trdnjavo, ki se je še držala ob Uni sredi turškega ozemlja. Nemški kapitan, ki je trdnjavi poveljeval, jo je izročil po osemdnevnem obleganju. In zopet je Hasan-paša napadel Siska (1593). Toda trdnjavi so prihiteli na pomoč Hrvati, Slovenci in Nemci, ki so se z veliko hrabrostjo zagnali v Turke ter jih potisnili preko Kolpe. Mnogo

Turkov je uto nilo v valovih: med njimi je bil sam Hasan-paša z dvema sultanovima sorodnikoma. Zmagovalec je padel v roke velik plen. Našli so tudi mrtvo Hasanovo truplo, iz čigar obleke je dal ljubljanski škof Hren napraviti mašni plašč. v katerém se še dandanes v ljubljanski stolnici bere maša na praznik sv. Ahacija. Na ta dan (22. junija) se je namreč vršila ta sloveča bitka. Glavni poveljniki šo bili: ban Tomaž Erdedi, krajiški general Andrej Turjaški in Rupert Eggenberg. Slovenska narodna pesem je proslavila Adama Ravbarja, junaškega poveljnika manjšega oddelka. Glas o krščanski zmagi se je kmalu razširil po vsej Zapadni Evropi, kjer so jo proslavljali s pesmimi in slikami in odkoder so hrvatskemu banu pošiljali darove in pozdrave.

V Carigradu so postali kar besni: zato so kralju Rudolfu napovedali vojno, ki je trajala štirinajst let. Glavno bojišče je bilo severno od Donave, na Slovaškem, okoli Blatnega jezera, kjer so Turki zavzeli Kanižo, ter okoli Siska.

V tem času se je zlasti papež trudil, da pridobi za upor tudi naše rojake, živeče pod Turki na Balkanskem polotoku. In res je skoraj vsepovsod nastalo težko vrenje. Sam srbski patrijarh Ivan je bil na čelu upornikom v Peći in okolici. Toda notranje upore so Turki vendarle lahko potlačili, tem laže, ker so jim pomagali tudi Benečani, ki so zakrivili, da so Turki zopet zavzeli dalmatinski Klis, ki so ga bili junaški uskoki malo prej osvojili z namero, da odpro krščanski vojski pot v Bosno.

Da se mašenje nad Srbi, je dal veliki vezir njihovo največjo svetinjo, telo sv. Save, iz samostana Mileševa prenesti na Vračar pred Beogradom in tam sežgati (1594).

Naposled je bil leta 1606. s Turki sklenjen mir na ustju reke Žitve (pri Komarnu ob Donavi). Po njegovih določbah naj vsaka stranka obdrži, kar ima v svoji posesti. Poleg tega mora prestati bojevanje na meji. Odpadlo pa je tudi plačevanje letnega davka, kajti v mirovni pogodbi je bilo določeno, naj plača Rudolf sultanu enkrat za vselej samo 200.000 dukatov. S tem je turški sultan priznal Rudolfa za sebi enakovrednega vladarja. Ta mir je jasno pokazal svetu, da je turška moč na potu močnega propadanja.

Življenje našega naroda pod Turki.

Kako je naš narod sprejemal Turke. Naš narod je polagoma prihajal pod turško gospostvo: od bitke pri Marici (1371), do padea Črne gore (1499) pa do miru ob Žitvi (1606) je potekla dolga doba.

Ko so Turki zavzemali stare srbske države, tedaj se kmetški narod ni preveč žalostil. Saj se mu nikakor ni dobro godilo. Velikaši so zahtevali od kmetov tlako in desetino ter so jim vrhu tega povzročali silno gorje s stalnim medsebojnim bojevanjem. Turki pa so bili tedaj ne samo bojeviti, ampak tudi redni; kjerkoli so zavladali, povsod je nastal red in mir. Tako je srbski kmet ob prihodu Turkov samo zamenjal svojega gospoda: zdaj je delal tlako in dajal desetino turškemu plemiču, zato pa je brez strahu pred izropanjem in uničenjem užival preostale sadove svojega truda.

Plemičem seveda tudi izprva turško gospostvo ni bilo všeč, saj so izgubili svojo zemljiško posest. V kolikor so iz bojov odnesli živo glavo, so se izselili v Srednjo Evropo, po večini na Ogrsko. Tako je srbski narod izgubil svoje plemstvo, kar pa ni baš bilo zlo. To je vzrok, da je družabna enakost ali demokracija postala ena izmed bistvenih črt v srbskem narodnem značaju.

Vendar pa je s plemiči zapustilo staro domovino že v prvih časih turškega gospostva tudi precej neplemiškega ljudstva; deloma je bila temu vzrok zavisnost od plemičev, deloma bojevitost in svobodoljubje. Pri tem je srbsko pravoslavno prebivalstvo šlo s svojimi plemiči na Ogrsko (v Vojvodino) ter v Srem, hrvatsko katoliško pa se je iz Bosne izseljevalo v Hrvatsko, na zapadno Ogrsko (sedanjo Gradišćansko) ter celo tja gori na Moravsko, v Vojvodino, kjer so sedanji Bunjevci v Subotici in okolici ter Šokci v Baraniji katoliški naseljenci iz Bosne, pa v Dalmacijo, odkoder se jih je nekaj tisoč podalo tudi v Italijo, kjer so jih naselili v najbednejši izmed vseh italijanskih pokrajin, v Abruzzih.

Drugače pa so postopali bosanski plemiči bogomilske vere. Čim je Bosna padla, jih je večina sprejela mohamedansko vero ter potegnila s seboj tudi mnogo neplemiškega bogomilskega prebivalstva. S tem je bosansko plemstvo re-

šilo svoje predpravice ali privilegije, le prejšnje ime »knez« ali »vlastelin« so zamenjali z novim nazivom »beg«. Naenkrat je izginila med bosanskim plemstvom stara nesloga in z vso gorečnostjo se je jelo boriti za mohamedansko vero. Marsikateri izmed bosanskih plemičev je dosegel v turški državi zelo visok položaj.

Plemstvo turškega porekla. Turki ob svojem prihodu niso poznali takega plemstva, kakor ga je imela ostala Evropa, kjer je sin vedno sledil očetu v posesti zemljiških gosposčin (fevdov), naj je bil kaj vreden ali ne. Pri Turkih fevdi niso bili dedni in jih je sultan podeljeval samo tistim, ki so si pridobili zaslug kot vojaki ali kot uradniki. Ti turški plemiči so se imenovali spahije in age ter so večinoma dobro ravnali s kmeti, ki so lahko menjali svojega gospodarja ter so bili dragoceni, ker je bilo zemlje obilo, delavcev pa malo.

Uprava turške države. Turška država se je delila v velike province, pašaluke ali beglerbegate, ki jih je bilo ob času največjega razsega države dva in dvajset. Pašaluku na čelu je bil paša ali beglerbeg, ki se je v važnih zadevah posvetoval z dvanajstimi najuglednejšimi možmi, ki so tvorili svetovalstvo ali divan. V vsakem pašaluku je bila vojska, ki ji je bil na čelu janičarski aga, sicer prvi izmed pašinih svetovalecev.

Pašaluk se je delil na vojaška okrožja ali sandžakate, ki so jim bili na čelu vojaški poveljniki, sandžaki, s svetovalstvom.

Še manjše upravne edinice so bili okraji ali nahije, ki so se zopet delile v občine ali knežine in te v sela. Nahijam, knežinam in selom so bili na čelu nahijski, knežinski in selski knezi, ki pa niso bili turški uradniki, ampak so izhajali iz vrst naroda in so vršili svojo častno službo brezplačno; oni so bili posredniki med turškimi uradi in narodom, ki so mu v manjših sporih tudi sodili.

Turški uradniki niso prejeli nikake plače, ampak samo zemljiške gosposčine ali fevde, to je bili so hkrati spahije.

Turška vojska. Konjenice so tvorili spahije, pešci pa so bili janičarji, poturčeni, dobro izvežbani in fanatični mladeniči krščanskega porekla. Kristjani niso mogli biti vojaki,

le za obrambo meje so jih kot »martolozec« rabili. Turška vojska je bila gibčna, odlično oborožena in vzorno disciplinirana.

Turško sodstvo. Turški sodniki so se imenovali kadije. Ker so sodili po Koranu, mohamedanskem Sv. pismu, zato proti njihovim pravdorekom ni bilo priziva. Ker kadije niso dobivali plače od države, ampak so živeli od tega, kar so jim dajale pravdajoče se stranke, zato so bili silno podkupljivi. Kristjan pri njih sploh ni mogel priti do svojega prava, ako je imel za protistranko muslimana. Turške kazni so bile navadno globe v kadijino korist, le redkeje so obsojenecem sekali roke, jezik, nos ali pa jih nabijali na kolce.

Davki in tlaka. Krščanski podložniki so dajali svojim begom desetino in jim delali tlako. Zlasti tlaka je bila težka, tem bolj, ker jo je bilo razen na spahijskih in begovskih posestvih treba opravljati tudi na cestah, mostovih in utrdbah.

Ker kristjani redno v vojski niso služili, zato so morali plačevati sultanu poseben davek, harač, ki se je rabil za izdrževanje vojske. Harač je znašal eekin na hišo. Torej sam na sebi ni bil velik, toda uradniki, ki so ga pobirali, haračlije, od države niso imeli plače ter so se sami nagrajali od davkoplačevalcev. V svojo korist so jih tako privijali, da so često ostajala za njimi cela sela pusta in iz duš kristjanskih ljudi se je dvigal jok in gnev.

Toda še strašnejši je bil davek v krvi. V nekih časovnih razdobjih, navadno vsako peto leto, je pošiljal sultan po državi ljudi, ki so kristjanom jemali najbolj zdrave in najlepše dečke, stare od deset do šestnajst let. Te dečke so v Carigradu poturčevali in napravljali iz njih janičarje in sultanove uradnike. Jemali pa so materam tudi mlada dekleta, ki so jih spravljali v turške hareme. Često so starši rajši svoje otroke pohabljali, kakor pa da bi jih bili izročali v roke brezsrčnih ljudi.

Vera v javnem življenju. Predpogoj za dosego fevdov ter za sprejem v vojaško in uradniško službo je bila pripadnost k mohamedanski ali muslimanski veri. Verske nestrpnosti Turki v preveliki meri niso kazali in odraslih niso silili k prestopu v islam, toda ker jim niso dajali nikakih javnih pravic, zato so

tvorili kristjani v resnici brezpravno »rajo« (t. j. čredo), ki so jo tudi označevali z besedo *džauri*, t. j. krivoverci.

Obnovitev srbske patriarhije (1557). Ko so bili Turki zasedli Srbijo (1459), tedaj so ukinili srbsko patriarhijo v Peći in Srbe podredili grškemu nadškofu v Ohridu. S tem so prišla vsa višja cerkvena mesta v roke Grkom, ki so gledali bolj na svojo lastno korist kakor pa na dobro cerkve in naroda. Zategadelj je nastala med Srbi težnja po obnovitvi patriarhije. Da so jo mogli spraviti v življenje, k temu jim je pomogla sreča. V Carigradu so namreč v teku desetletij prišli na najvišja mesta mnogi odlični Srbi iz Bosne. Po njihovem vplivu je srbohrvaščina postala v Carigradu nekak diplomatski jezik. Toda tudi za pravoslavno cerkev je iz tega vzrasla ogromna korist. Tako se je zgodilo, da je postal veliki vezir hercegovski Srb Mehmed-paša Sokolović, njegov brat Makarij pa je bil pravoslavni menih. Po Makarijevi prošnji je Mehmed-paša Sokolović izposloval pri sultanu, da je leta 1557. obnovil srbsko patriarhijo v Peći; prvi patriarh je postal Makarij.

Makarij je zelo vestno smatral svoje visoko mesto. Pod zaščito svojega brata je ustanavljal nove škofije in samostane, ki jih je često nadziral sam, ali pa je pošiljal v ta namen svoje nadškofe (eksarhe). Zopet je bilo vsaj v cerkveni organizaciji izvedeno edinstvo srbskega plemena: to edinstvo se je raztezalo na vse ozemlje turške države, kjerkoli so živeli Srbi. Cerkev je nudila Srbom v težkih časih uteho in zaščito.

Katoliška duhovščina. Katoličane pa so tolažili in ščitili frančiškani, ki so edini (poleg jezuitov) smeli v turški državi izvrševati duhovniške dolžnosti.

Propadanje turške države. Narodu pa je bila uteha bolj in bolj potrebna, zakaj po smrti Sulejmana II. je postala turška država kristjanom bolj in bolj tuja. Začela je namreč propadati tako na znotraj kakor na zunaj. Spaliji so postali na svojih posestvih dedni in so svoje kmete bolj in bolj pritiskali; haračlije, ki so pobirali davek, so postajali z vsakim dnem bolj lakomni in kruti in davek v deci je bil groznejši in groznejši; janičarji so opustili

staro disciplino in ob cestah, koder so korakali, se je dvigal dim in slišal jok ter plač.

Ponovni beg naroda. V takih razmerah je narod zopet bežal. Mnogi so šli preko meje, kjer so jih Habsburžani kot branitelje naseljevali po obmejni Vojni krajini. Imenovali so se uskoki. Drugi pa so se samo umaknili v visoke, daleč od prometnih cest ležeče Dinarske planine, dočim je njihova zapuščena polja jel preraščati gozd (odtod ime Šumadija).

Hajduki. Ob cestah pa so hajduki stregli na potujoče turške bogataše, trgovce in poslance ter na državno pošto. Hajduk se ni dotaknil krščanskega človeka in njegovega imetja. Hajduško življenje je postalo prava šola za bodoče upore; dajalo jim je odlične vodje.

Narodna pesem. V teh težkih časih je bila tudi junaška narodna pesem tolažnica in bodrilka naroda; v idealizirani podobi je kazala generaciji za generacijo preteklo sijajno dobo in njene junaške like, vzbujala je nade in užigala pogum.

Kako se je vršila obramba pred dalje prodirajočimi Turki.

Kako se je javljal turški prihod. Turki niti svojih velikih vojn navadno niso redno napovedovali, napadi obmejnih čet pa so se vršili sploh nepričakovano. Da bi se prebivalstvo vsaj nekoliko moglo pripraviti na te neprijetne obiske, v ta namen je bilo treba vsaj za silo urediti poročevalsko službo.

Na hrvatsko-turški meji so se nahajali ogledniki, ki so opazovali gibanje turških oddelkov, in brzi sli so nato preko Hrvatske odnašali poročila v slovenske dežele. Čim je tako sel dospel do kakega gradu, se je takoj s topiči prebivalstvo opozorilo na nevarnost.

Ali to poročevanje se je spričo naglega prodiranja turških oddelkov izkazalo za prepočasno. Zato so uvedli tako zvani »ognjeni telefon«. Na višjih gorah so od hrvatsko-turške meje pa globoko v slovenske dežele pripravili grmade lesa za »kresove«. Čim se je v bližini pojavil Turek, je na prvi gori zagorel kres in zagrmeli so topiči. Tako so bili opozorjeni na nevarnost najbližji prebivalci. Pa tudi stražnik pri sosedni grmadi je takoj zažgal kres in topiče; isto so storili naslednji, tako

da je v najkrajšem času opozorilo na nevarnost dospelo do skrajnih mej naših dežel. *do tle*

Kako se je prebivalstvo samo branilo. Le prečesto je bilo naše ljudstvo omejeno na lastno pomoč. Ker dostikrat ni imelo drugega orožja, je vzelo v roke poljedelsko orodje in se branilo, kakor se je moglo. Najhuje je bilo, kadar je bilo iznenada napadeno, n. pr. na kakem sejmu. Turki so tedaj starejše ljudi neusmiljeno pobijali, mladino in uplenjene predmete pa so odvajali v »globoko Turčijo«, kjer so dečke vzgajali za janičarje in deklince spravljali v hareme.

Prilичno v dobi, ko so uvedli kresove, so vsaj na Slovenskem organizirali tudi tako zvane tabore. Okoli cerkva, stojčih na dobrih obrambnih točkah, so napravili močno obzidje s stolpi in strelnimi linami. Tuptam so za tabore zgradili tudi posebne stavbe na skritih in težko zavzetnih mestih, drugod so zopet spravljali blago in iskali zavetja v skritih gozdnih jamah. Ko je dospelo poročilo o prihajanju Turkov, tedaj so možje spravili starce, žene in otroke ter blago v cerkev, sami pa so na obzidju junaško pričakovali napada. Ako so bili Turki v prvih naskokih odbiti, tedaj so kristjani navadno bili rešeni, ker turške tolpe na dolgo obleganje večinoma niso bile pripravljene.

Laže ko kmetiškemu narodu je bilo graščakom v trdnih gradovih in meščanom za močnim obzidjem; toda tudi njim so Turki pustošili polja, in kmetje, graščaki in meščani so trpeli od uničevanja in vojnih bremen, ki jih je v obrambne namene jela nalagati vlada. Število prebivalstva je čedalje bolj padalo.

Kaj je vlada storila za obrambo. Ko so se pričeli turški napadi na hrvatske in slovenske pokrajine, vlada ni imela nikake narodne vojske, zakaj ta je bila propadla že tedaj, ko je izginil svobodni kmetiški stan. Na njeno mesto je stopila plemiška vojska, ki so jo tvorili oboroženi plemiči (vitezi) s svojimi hlapci. Zdaj pa ta prilično neokretna in maloštevilna vojska za borbo z naglimi in številnimi Turki ni mogla zadostovati. Zato je vlada mislila na nadomestilo. Izprva je klicala pod orožje kmetiško prebivalstvo kot »*črna vojska*«. Toda črna vojska se je radi počasnosti zbiranja in radi slabe oborožitve

izkazala za neuporabno. Vlada je zato uvedla težek turški davak, čigar izuos je uporabljala za vzdrževanje najemniške vojske, katere uporaba se je bila prav v tistih časih razširila po Evropi. Ker pa najemniška vojska ni dobivala redno plače, zato so njeni vojaki često plenili in tako še povečavali ljudsko gorje, in ker so bili le najemniki, zato niso bili hrabri in so v odločilnem trenutku često pobegnili. Vendar niti najemnikov niso stalno držali pod orožjem, ker zato ni bilo vedno sredstev.

Naposled je vlada jela organizirati Vojno krajino. Že v početku 16. stoletja je bilo jasno, da bi bil najzanesljivejši način obrambe ta, da se na hrvatsko-turški meji obmejno ozemlje utrdi in z vojsko zasede. Bilo je tam precej gradov hrvatskih plemičev, ki so jih še bolj utrdili ter v njih namestili najemniške posadke. Utrdili so tudi nekaj mest ter poslali vanje še večje vojne oddelke. Že te početne obrambne posele je vodila avstrijska vlada in ne hrvatski ban, čeprav je bilo ozemlje Vojne krajine hrvatsko.

Avstrijska vlada je v Vojni krajini naselila uskoke. Najemniška vojska se je tudi tu izkazala za nezadostno. Radi tega ji je avstrijska vlada našla zameno v uskokih ali prebeglih, junaških in svobodoljubnih ljudeh, ki so po zasedbi Bosne izprva maloštevilno, v šestnajstem stoletju pa mnogobrojneje bežali s turškega ozemlja ter se naseljevali po sosedni Dalmaciji in Hrvatski. Prvo številno uskoško krdelo je bilo tisto, ki je zasedlo in utrdilo Klis nad Splitom ter zadajalo mnogo jada turškim vojnim četam. Ko je Klis naposled padel, ker ni bilo pomoči od nikoder (1537), tedaj so se uskoki preselili v obmorski Senj pod Velebitom in so kot Senjski uskoki za vedno Turkom onemogočili, da bi se polastili velebitskega obmorja, čeprav so držali Liko in Krbavo v notranjosti. S prihodom novih došlecev s turškega pa tudi z benečanskega ozemlja je število Senjskih uskokov še naraslo. V tistih letih se je bilo naselilo nekaj uskokov že tudi v notranjosti Vojne krajine, tako v Žumberku na hrvatskem vznožju Gorjanecv, in kmalu je bilo njih število tako močno, da so postali vojni najemniki deloma nepotrebni.

Avstrijska vlada je ustvarila v Vojni krajini stalno vojaško upravo. Uskokom je avstrijska vlada dodelila zemljo in jih oprostila dajanja desetine in delanja tlake. Zato pa so morali biti vedno pripravljeni, da se postavijo Turkom v bran. Živeli so pod lastnimi knezi, vendar so najvišje poveljstvo nad njimi imeli tuji oficirji in generali. Izprva sedež teh generalov, ki so kot oficirji pripadali namški avstrijski vojski, ni bil čisto stalen. Ko pa so po bitki pri Budačkem na ukaz nadvojvode Karla ob sotočju Kolpe in Korane na lobanjah padlih Turkov zgradili močno trdnjavo Karlovač (1579), tedaj je bilo določeno, da naj eden izmed poveljujočih generalov biva v Karlovcu ter naj poveljuje Vojni krajini od morja do Save; drugi izmed generalov pa naj ima svoj sedež v tudi močno utrjenem Varaždinu ter naj poveljuje Vojni krajini od Save do Drave. Vojna krajina od morja do Save se je imenovala Hrvatska Vojna krajina ali granica, dočim se druga nazivala Slavonska Vojna krajina ali granica. Uskoki pa so dobili ime krajišnici ali graničarji. Nad obema graničarskima generalskima poveljujnkoma je bilo kot višja instanca notranje avstrijsko dvorsko vojno svetovalstvo v Gradcu.

Borba Hrvatov proti izvzetju Vojne krajine izpod oblasti hrvatskih zakonov in hrvatskega bana. Hrvatska plemiška gospoda je bila zelo nezadovoljna s tem, da uskoki niso dajali desetine in delali tlake, čeprav so bili naseljeni na ozemlju, ki je nekdaj njej pripadalo. Borila se je tudi proti temu, da je bila Vojna krajina izvzeta izpod oblasti hrvatskega bana, ki je bil v deželi nekakšen podkralj in vladarski namestnik. Bila pa je njena borba zaman. Vladar je naposled izdal celo poseben zakon, da mora tako biti (1650). Edino ozemlje okoli Siska in Petrinje (ob izlivu Kolpe v Savo) je tudi kot obmejno ozemlje še vedno ostalo pod oblastjo hrvatskega bana ter se je imenovalo Hrvatska Vojna krajina ali granica. *[Handwritten signature]*

[Handwritten mark] Uskoki po veri. Prebegli uskoki so bili deloma pravoslavne, deloma pa katoliške vere. Pravoslavnim nasilno seveda niso mogli vzeti njih vere; vendar je hrvatska katoliška duhovščina tudi pri njih započela propagando, da jih pokatoličani. Toda uspela je samo pri manjšem delu, ki je priznal

papeža za svojega vrhovnega gospoda in obdržal pri tem vzhodni ali grški obred (1609); to so tako z v a n i u n i j a t i. Večina pa je kljub težkočam ohranila svojo pravoslavno vero.

Senjski uskoki napadajo Benečane. Senjski uskoki niso samo odvrčali turških napadov, ampak so tudi sami udarjali na turško ozemlje, da si pribore potrebnega za življenje, ker od države niso redno prejeli plače in ker kršna okolica ni nudila dovolj prehrane. Na turško ozemlje so udarjali preko Velebita, pa tudi preko Dalmacije, katere obalni del je bil izza početka 15. stoletja v rokah Benečanov. Na morju pa so uskoške ladje čakale na turške in jim jemale blago, ki so ga prevažale.

Dokler so bili Benečani v vojni s Turki, so to početje radi gledali; ali ko so se z ujimi pomirili, jim je postalo neprijetno, tembolj, ker so Turki grozili, da bodo v zaščito svojih trgovskih ladij poslali v goruži Jadran svoje brodovje. Da se to ne bi zgodilo, so jeli turško blago prevažati na svojih ladjah. Uskoki so zdaj udarjali na nje in jim prizadejali mnogo škode.

Neprijateljstvo med Benečani in uskoki je doseglo vrhunec, ko so za »dolge vojne« (1595—1606) Benečani bili na strani Turkov in so celo povzročili, da so kristjani znova izgubili pravkar osvojeni Klis. Tedaj so uskoki nemilosrdno napadali vse, kar je bilo benečansko ali turško, naj bo na suhem ali na morju. Sicer jim tudi Benečani niso ostajali dolžni, toda uskoki so bili na boljšem, ker so se znali večje skrivati v pristaniščih in zatokah ter iz njih nenadno napadati sovražne ladje.

Benečani so se pritožili na Dunaju, odkoder so poslali v Senj komisarja, ki je hotel uskoke s silo pomiriti. Uskoki so se uprli in ga ubili pa dalje napadali Benečane. Dunaj se zato ni mnogo brigal in Benečani so napovedali vojno, ki je trajala dve leti (1615—1617) in v kateri so uskoki izvrševali prave čudeže v junaštvu: s svojimi ladjami so prihajali prav do Benetk in so jim delali silno škodo. Končno je bil sklenjen v Madridu mir (1617). Uskoki so morali zapustiti Senj in se naseliti v okolici Otočca in Žumberka. Njihove ladje so sežgali, v Senj pa poslali nemško posadko.

Pregled. Ko je nastopil vlado Sulejman II. (1520 do 1566), se je pričelo turško prodiranje v Srednjo

Evropo. Turki so prišli najdalje do Dunaja (1529), v splošnem pa so se njihovi valovi ustavljali sredi ogrskih in jugoslovanskih pokrajin, katerih dobršen del so zavzeli, tako da so bili Budim, Pečuh, Osijek, Požega in Gospić še na turškem ozemlju. Že obleganje Sigeta (1566) je javljalo upadek turške moči, ki je nastopil s Sulejmanovo smrtjo in se kazal v neuspehu pri obleganju Siska (1595) in v mirovnih pogojih, ki so jih Turki sprejeli ob izlivu Žitve (1606), še bolj pa v naraščajočem notranjem razkladu in neredu, ki je rodil med turškimi Jugoslovani prve upore (1595—1606). — Po neuspehih poskusih obrambe je avstrijska vlada končno potegnila na turški meji preko hrvatskih pokrajin za obrambo proti Turkom še Vojno krajino, s čimer je še bolj skrčila ozemlje hrvatskega kraljestva, ki se je zdaj imenovalo *ostanki ostankov* nekdanjega kraljestva hrvatskega. Vojna krajina pa je bila trden obrambni zid.

Pregled prve dobe naše narodne zgodovine izza početka novega veka (16. in deloma 17. stoletje). Na velikih odkritjih v Ameriki je sodeloval tudi naš narod z Dubrovčani. Silni potres pa je končno (1667) strl njihovo pouosno pomorsko moč. — Po slovenskih in zapadnih ter severnih hrvatskih pokrajinah se je reformacija močno razširila, s pojemajočo silo od zapada proti vzhodu, od severa proti jugu. Strla jo je protireformacija in obnovila moč katolicizma. — Naraščajoče trpljenje in porasla samozavest sta rodili kmetske upore, ki so do leta 1573. zavzemali večji in večji krog ter potem polagoma pojemali tja do početka 18. stoletja; ostali so brez uspeha. — Humanistična znanost se je najbolj udomačila v Dalmaciji, deloma tudi na Slovenskem in na Hrvatskem. — Renesansa se je razvila v Dalmaciji, drugod pa je radi reformacije in turških vojn šele barok izpodrinil srednjeveško gotsko umetnost. — Na vzhodu so Turki prodirali v Srednjo Evropo; njihova napadalna sila je jela pešati z letom 1566., ko se je tudi v notranjosti zacimil nered. Z organiziranjem Vojne krajine se je ustvaril zid turškim napadom. *(Slovo etc)*

V EVROPI SE OKREPI DRŽAVNA MOČ: SREDNJA IN VZHODNA EVROPA JAMETA IZGANJATI TURKE.

(SEDEMNAJSTO IN OSEMNAJSTO STOLETJE.)

Dogodki šestnajstega stoletja in prve polovice sedemnajstega stoletja so položili temelj silnemu razmahu državne moči v skoraj vsej Evropi.

Prvič: reformacijski in protireformacijski boji so dali tako evangelijskim kakor katoliškim vladarjem pravo, da so lahko neovirano določali vero svojim podanikom.

Drugič: reformacija je dala evangelijskim vladarjem v roke vso na njih ozemlju ležečo bogato cerkveno posest.

Tretjič: naraščajoče denarno gospodarstvo je omogočalo večje in raznovrstnejše davke ter s tem polnilo državne blagajne.

Četrtič: povečana državna posest in povečani davčni dohodki so omogočali, da so si vladarji pomnoževali in izboljševali uradništvo ter vojaštvo.

Petič: s pomnoženim in izboljšanim uradništvom ter vojaštvom se je država jela zdaj zanimati tudi za stvari, ki so bile poprej docela prepuščene zasebnikom; tako je začela izdajati predpise za gospodarsko življenje, ker je uvidela, da z dobrim gospodarstvom množi svoje lastne dohodke; predvsem pa se je država jela brigati za industrijsko in trgovsko poslovanje svojih podanikov, češ, da sta te dve gospodarski panogi pravi vir dohodkov.

Prej je bila državna moč razdeljena med vladarja in med stanove (t. j. plemiče, višjo duhovščino in zastopnike mest), zdaj pa je vladar stanove izpodrinjal in bolj in bolj vladal samostojno ali absolutno. Uradniki in vojaki so vršili njegovo voljo. Prepričan je bil, da se mu ni treba na nikogar ozirati, ker svojo vladarsko oblast je izvajal samo iz božje milosti. Ta način vladanja se imenuje absolutizem, in sicer, ker ga izvaja vladar ali deželni knez, knežji absolutizem. Duša evropskega knežjega absolutizma je bil veliki francoski kralj Ludovik XIV., ki se mu pripisujejo besede: Država — to sem jaz. Tako vladanje pa je postajalo svojevoljno.

Okoli leta 1700. pa je jel iz Anglije prihajati na evropski kontinent nauk o tem, da se vsak človek že rodi z nekakimi prirodnimi pravicami, ki jih noben vladar ne sme teptati, da mora nasprotno gledati, da jim pomaga do zmage. Ta nauk se je po Evropi hitro razširil in poglobil. Imenuje se prosvetljenstvo. Sprejeli so ga tudi nekateri absolutistični vladarji. Tako na Pruskem Friderik Veliki in v Avstriji Karel VI., Marija Terezija, Jožef II. in Leopold II. Ti vladarji so se brigali za poljedelstvo in za kmeta, uvajali so polagoma versko svobodo in skrbeti so jeli za šolstvo. Način njihovega vestnega in blagodejnega vladanja se imenuje prosvetljeni absolutizem.

Absolutistična vlada pa je dajala vladarjem možnost, da so tudi napram svojim sosedom kazali svojo moč in kjer je bilo mogoče, tudi širili svojo posest. Tako so Avstrija, Poljska, Rusija in Benečija jele udarjati na oslabeledo Turčijo in jo polagoma potiskavati iz Evrope.

Pregled. Iz dogodkov šestnajstega in prvih desetletij sedemnajstega stoletja se je razvil v Evropi knežji absolutizem. Okrog leta 1700. je jelo iz Anglije prodirati na kontinent prosvetljenstvo, ki je učilo, da imajo ljudje prirodne pravice, ki se jim ne smejo kratiti. Absolutizem se je spojil s tem naukom in se imenoval prosvetljeni absolutizem. — Okrepljeni absolutistični vladarji so iz Srednje in Vzhodne Evrope vodili ofenzivo proti Turkom, da jih izrinejo iz Evrope.

Naš narod v dobi knežjega in prosvetljenega absolutizma.

Naš narod je še vedno bil politično razcepljen. Deloma je živel pod Habsburžani in je tako naprej prenašal pritisk njihovega knežjega, nato pa dobre vplive njihovega prosvetljenega absolutizma. Deloma je še bil pod Turki in mu je ofenziva

Srednje in Vzhodne Evrope proti turški državi budila nade na osvoboditev ter ga hkrati vzbudila k najkrepkejšemu sodelovanju v teh bojih. *S do t*

Naš narod pod Habsburžani v dobi knežjega in prosvetljenega absolutizma.

a) Perioda knežjega absolutizma.

Habsburški vladarji. V tej periodi so vladali v avstrijskih deželah, na Češkem in Ogrsko-Hrvatskem ti-le Habsburžani: Ferdinand II., ki je izvedel protireformacijo v avstrijskih deželah, Ferdinand III., Leopold I. in Jožef I.

V avstrijskih deželah je silno padel ugled stanov. Že v daljnem srednjem veku se je začela politična moč deliti med vladarja in deželne stanovce, t. j. plemiče, višjo duhovščino in zastopnike mest. Izmed njih je moral vladar najprej plemiče sklicevati na posebne zборе, kadarkoli je moral odločati o kaki važni zadevi. Plemičem se je na teh zborih kmalu pridružila višja duhovščina, kateri so kesneje sledili še zastopniki mest. S tem so bili iz plemičev, višje duhovščine in zastopnikov mest osnovani stanovski ali deželni zbori, glavno besedo na njih so pa vendarle imeli plemiči. Vsaka dežela je imela svoj stanovski zbor; le kadar je bilo treba sklepati o kaki važni skupni zadevi, tedaj je bil sklican skupni stanovski zbor.

Za reformacije je bila moč stanovskih zborov zelo velika. Ako so odrekli vladarju vojsko in denar, tedaj je bil izročen na milost in nemilost sovražniku. Navadno so za svoj pristanek na vladarjeve želje zahtevali koncesije verskega značaja.

Ko pa je vladar zmagal v protireformaciji, tedaj je bil politični vpliv stanov pri kraju. Vladar jih je sicer skliceval, vendar staro kljubovanje se je končalo. Duhovščina je bila zdaj prvi stan in je že iz hvalečnosti za izvedeno protireformacijo vedno glasovala z vlado, meščanski zastopniki so bili maloštevilni in na stanovskih zborih prezirani, plemiči pa so bili tudi šibkejši, odkar so se izselili tisti, ki so ostali protestanti, in odkar je vladar njihove vrste izpopolnil s sebi vdanimi novimi rodovi.

V stanovskih zborih malopomembni plemiči pa so radi vstopali v vladarjevo službo kot državni in deželni uradniki ter kot vojaki. Tu so živeli v vladarjevem sijaju in bili organi njegove moči.

Habsburška vlada ruši ugled hrvatskih stanov s tem, da izločuje iz Hrvatske Vojno krajino. Vojna krajina je nastala na hrvatskem ozemlju in uskoke so vladarjevi generali naseljevali na poprej plemiških zemljiščih, ki pa so jih bili plemiči res že zapustili. Hrvatski stanovi so zahtevali, da pride Vojna krajina pod poveljstvo hrvatskega bana, graničarji pa naj plačujejo desetino in dajejo tlako hrvatski plemiški gospodi. Na zahtevo hrvatskih stanov je Ferdinand II. res poslal komisijo, ki naj bi izročila Vojno krajino hrvatskemu banu. Na glas o njenem prihodu so generali s cesarjevim znanjem pobunili del graničarjev, ker so jeli širiti glas, da bodo postali tlačani hrvatske gospode, in da jih bodo katoliški škofje pokatoličani. Hrvatski sabor je zato izdal tako zvani Vlački zakon (t. j. Srbski zakon), s katerim jamči graničarjem, da ne bodo postali tlačani, ne jamči jim pa nedotakljivosti pravoslavja, ker hrvatski škofje in plemiči so bili tedaj zelo nestrpni.

Tako graničarji sami niso bili za to, da se podredijo hrvatskemu banu, in Ferdinand II. je leta 1650. izdal zakon, s katerim je uzakonil podrejenost Vojne krajine notranjeavstrijskemu dvornemu vojnemu svetu v Gradeu. V tem vprašanju je torej zmagal knežji absolutizem.

Habsburžani omejuje oblast hrvatskega bana. Na čelu hrvatske uprave je bil ban Dalmaacije, Hrvatske in Slavonije, ki ga je kralj imenoval po spisku uglednih velikašev, ki mu ga je predložil hrvatski sabor. Na hrvatske sabore so prihajali velikaši in zastopniki nižjih plemičev, višja duhovščina in zastopniki mest. Sabor je razpravljajal o vsem, karkoli se je tikalo razmer na Hrvatskem. Saborske zaključke je ban predlagal kralju v potrdilo. Čim so ga dobili, so postali državni zakoni.

Izza konea srednjega veka je pošiljal hrvatski sabor svoje zastopnike tudi na ogrski sabor; toda samo tisti tam sklenjeni zakoni so veljali za Hrvatsko, na katere so pristali

hrvatski zastopniki. V banu in saboru so videli hrvatski stanovi zaščitnike svoje samostojnosti; toda Habsburžani so banu odvzeli pravo, da bi na svojo roko, t. j. brez kraljevega ukaza, skliceval sabore. S tem je knežji absolutizem zopet kršil hrvatska prava.

Habsburžan Leopold nasprotnik knezov Zrinjskih. Za Leopolda je bila borba Hrvatov proti dunajskemu absolutizmu najtežja. Bil pa je tudi njihov odpor največji. Stala sta mu na čelu brata Nikolaj in Peter Zrinjski, pravnuka sigetskega junaka. Obadva sta v mladosti obiskovala najboljše jezuitske šole, bila sta dobro poučena v književnosti ter sta tudi sama pisala pesniška dela. Ker sta dobro spregledala, da hoče Dunaj Hrvatski vzeti poslednjo samostalnost in jo čisto podrediti avstrijskim oblastvom, zato sta postala nepomirljiva nasprotnika Habsburžanov in Nemcev.

Znamenitejši izmed obeh bratov je bil Nikolaj, ki je bil hrvatski ban. Z vso odločnostjo se je potegoval za to, da ohrani banski časti neokrnjena oblast in da kot ban postane tudi karlovški general. Toda dunajska vlada se ni vdala, še več, silno je zamerila banu Nikolaju in njegovemu bratu, ker sta se na meji hrabro vojskovala s Turki. Dunajska vlada je namreč za vsako ceno hotela obdržati mir, sklenjen ob izlivu Žitve, čeprav so se manjši turški oddelki neprestano zaletavali preko meje. Oba brata pa sta jim vračala milo za drago in sta s svoje strani vpadala v zapadno Bosno. Odtod dunajska mržnja. *do t.*

Zarota Zrinjsko-Frankopanska. Končno pa je bila dunajska vlada sama prisiljena, da je začela vojno s Turki, s katerimi je prišla v hud spor radi izvolitve novega vojvode na Erdeljskem.

Brata Zrinjska sta se tudi zdaj junaško bojevala na hrvatski meji, dočim se je na zapadnem Ogrskem pod vodstvom grofa Montecuccolija spoprijela s Turki krščanska vojska, v kateri je bilo tudi mnogo Francozov, ter jih pri Monoštru sijajno premagala (1664). Ves svet je sedaj pričakoval, da bo vojska nadaljevala osvobodilno delo; toda kako je bilo presenečenje, ko je cesar sklenil v Vašyaru blizu Monoštru s Turki mir, v katerem jim je prepustil vse, kar so imeli, ter jim je vrhu tega plačal 200.000 cekinov vojne odškodnine.

Hrvatskih in ogrskih velikašev se je polastilo silno razburjenje, ker jim je bilo jasno, da jih je Dunaj izdal. In sicer radi tega, ker je smatral, da bo lažje strel odpor male Hrvatske in male Ogrske kakor pa po vojnih pridobitvah povečanc.

Hrvatski in ogrski velikaši so sklenili zaroto, katere naloga je bila, najti deželam novega vladarja. Na čelu zarote je bil ban Nikolaj Zrinjski, ob strani pa so mu bili ugledni ogrski in hrvatski velikaši, med ujimi sam ogrski palatin ali podkralj Franc Wesselényi in Nikolajev brat Peter.

Zarotniki so se obrnili za pomoč na najmočnejšega vladarja tedanje dobe, na francoskega kralja Ludovika XIV., nudeči mu ogrsko-hrvatsko krouo. Pogajanja s francoskim poslanikom v Benetkah je vršila sama Petra Zrinjskega žena Katarina, izobrazena sestra pesnika kneza Franca Krste Frankopanskega.

Toda kmalu v začetku je zadel zarotnike težek udarec. Njihov vodja je bil na lovu blizu Čakoveca tako težko ranjen od nastreljenega merjasca, da je od tega umrl.

Zdaj je prevzel vodstvo Nikolajev brat Peter, ki je bil silen junak, toda slab politik, kajti manjkala mu je za tako delo potrebna spretnost in lokavost.

Izprva je res še okrepil zarotniške zveze z Ogrri s tem, da je svojo hčer Heleno dal za ženo uglednemu in pogumnemu ogrskemu velikašu Francu Rákóczyju. Ob tej priliki so se zarotniki sestali v nekih toplicah na Slovaškem, kjer so se pismeno obvezali, da bodo branili prava Ogrske in Hrvatske z vsemi silami.

Peter Zrinjski je še tudi pridobil za zaroto južnoštajerskega velikaša grofa Erazma Tattenbacha, ki si je za plačilo izgovoril vojvodino štajersko ali pa vsaj Celjsko okrožje, ter pustolovskega goriškega deželnega glavarja grofa Karla Turna.

Toda prihajati so jela slaba poročila. Na Ogrskem je umrl palatin Wesselényi; med zarotniki je nastala zdaj nesloga, ker na Hrvatskem so postopali na svojo roko in na Ogrskem na svojo.

Drugo slabo poročilo je prišlo iz Francije; Ludovik XIV. se je bil namreč pravkar pogodil s cesarjem Leopoldom radi

dedovanja španske države in je sporočil, da ne more pomagati. Zdaj se je Peter Zrinjski obrnil za pomoč na Benetke. Toda ni je dobil. Nato je prosil poljskega kralja. Tudi on ga je odbil.

Nič drugega mu ni preostalo, kakor da je poslal na Turško svojega kapetana Franca Bukovačkega z nalogo, da prosi sultana za pomoč. Sultan je Bukovačkega zelo lepo sprejel in sklenil z njim pogodbo. Hrvatska in Ogrska bi prišli pod turško vrhovno oblast, vladali pa bi jima Peter Zrinjski in njegovi potomci, plačujoči po 12.000 cekinov letnega davka, Zrinjskemu bi budimski paša pripeljal na pomoč 30.000 vojakov, ako bi bilo potreba, bi pa prišla tudi vsa sultanova vojska.

Toda ta pogodba je potrebovala za svojo veljavnost še podpis velikega vezirja Ahmeda Köprölija, ki se je tedaj mudil na Kreti. Tja doli se je Bukovački podal. Veliki vezir ga je lepo sprejel, tako lepo, da si je bil Bukovački njegovega pristanka na pogodbo gotov, čeprav mu je sam vezir rekel, da bo končni odgovor poslal Zrinjskemu preko bosanskega paše. Bukovački je poročal Zrinjskemu, da je vse dobro in naj le hitro začne z uporom.

Na Dunaju pa so o vsem tem zvedeli prej ko Zrinjski, kajti grški tolmači na sultanovem dvorn, ki so bili prisotni pri razgovorih, so bili v službi dunajskega poslanca in so mu vse izdali.

Na Dunaju so se pripravljali, da Zrinjskega prelute. Res so cesarske čete udarile v Medjimurje, ki je bilo last knežov Zrinjskih, še preden je imel Peter dovolj vojske zbrane.

Ko je Zrinjski videl, da je ves trud zaman, se je hotel s cesarjem pomiriti. Poslal je naprej na Dunaj zagrebškega škofa, da bi posredoval, nato še svojega edinca Ivana Antona, da bi bil talec. Končno pa se je še sam s svojim svakom Francem Krstom Frankopanskim, ki se mu je pridružil šele pred dvema letoma, podal na Dunaj. Hotela sta cesarju prikazati vsa slavna dela, ki sta jih njuna rodova izvršila v stoletni borbi s Turkom. Toda na Dunaju so ju zaprli pa poslali v ječo v Dunajsko Novo mesto. Po preiskavi, ki je trajala več mesecev, so obadva obglavili v Dunajskem Novem mestu (30. aprila 1671).

Petrovo ženo Katarino so težko bolno vlekli iz Čakoveca v Gradec in jo zaprli v samostan, kjer je umrla v največji bedi. Petrov sin Ivan Anton je umrl v graški ječi. Drugih Zrinjskih ni bilo več in tudi Krsto je bil poslednji Frankopanski.

Nemci so zdaj razgrabili veliko premoženje Zrinjskih in Frankopanskih.

Pepel obeh mož so leta 1919. prenesli iz tujine v Zagreb ter ga shranili v zagrebški stolnici.

Glavo so izgubili tudi nekateri ogrski zarotniki. Štajerca Erazma Tattenbacha so obglavili v Gradcu, dočim so Karla Turna imeli dolga leta v ječi.

Leopold se hoče okoristiti z neuspelo zaroto. Leopold je hotel napraviti zdaj z Ogrsko in Hrvatsko tako, kakor je napravil nekoč Ferdinand II. s Češko: sklenil jima je vzeti vse pravice. Bana in palatina sploh ni več imenoval. Nato se je odločil, da zdaj tudi na Ogrskem izvede protireformacijo. To je madžarske protestante tako razburilo, da so se uprli. Na čelo upora je stopil Emerik Tököly, drugi mož junaške Helene Zrinjske (njen prvi mož Franc Rákóczy je umrl kmalu po končani zaroti Zrinjsko-Frankopanski). Tökölyja je sicer cesarska vojska užugala, toda kmalu je dvignil Franc Rákóczy mlajši, sin Helene Zrinjske iz njenega prvega zakona, znova zastavo upora. Tökölyjevi in Rákóczyjevi uporniki so se imenovali z nekim starejšim imenom »krucci« (t. j. križarji) in so bili srditi ter nemilosrdni bojovníki. Čestokrat so udarjali preko Slovenske krajine na slovensko štajersko, kjer so plelili in pustošili. Tako je moralo naše ljudstvo plačevati nespretnosti dunajskega absolutizma.

Dunajski dvor se ustraši in popusti v svojem absolutizmu. Upor ogrskih protestantov, ki so se borili za vero pa tudi za stare pravice dežele, je Dunaj silno prestrašil. Da se upor ne bi še bolj razširil, je cesar vrnil Hrvatski bana, Ogrski pa palatina.

Handwritten signature: [unclear] [unclear] [unclear] [unclear] [unclear]

b) Periodu prosvetljenega absolutizma.

Habsburški vladarji. V tej dobi so vladali v avstrijskih deželah, na Češkem in na Ogrsko-Hrvatskem ti-le Habsburžani: Karel VI., Marija Terezija, Jožef II. in Leopold II.

1. Karel VI. (1711—1740.)

Karel VI. je prvi izmed avstrijskih vladarjev skrbel za gospodarsko povzdigo svojih dežel. Zlasti mu je bila pri srcu trgovina, ker je od nje pričakoval velikih denarnih dohodkov. Trst in Reka je proglasil za svobodni luki. Zgraditi je dal cesti Trst—Dunaj in Reka—Karlovac. Premožni trgovci so si smeli graditi ladje in prevažati blago. Ob cestah ležeča mesta so se s trgovino zopet jela hitreje razvijati. Vlada Karla I. je pospeševala tudi gradnjo tovarn.

Za Karla VI. se je jela posvečati že nekolična pozornost tudi kmetom tlačanom. Vladar je izdal prvo naredbo o tlaki in desetini, ki naj ostaneta v isti obliki in izmeri, kakor sta bili zadnjih trideset let.

V prid kmetov je bilo tudi vladino prizadevanje, da jih navadi saditi iz Amerike prineseni krompir, ki so se ga kmetje izprva tako branili, da jih dobre besede niso mogle vedno pregovoriti k sajenju, ampak so bile včasih potrebne celo kazni.

Nasledstveni red »pragmatična sankeija«. Karel VI. je bil zadnji moški član habsburške rodbine; imel pa je več hčera, izmed katerih je bila Marija Terezija najstarejša. Ker je veljal v vseh deželah samo moški nasledstveni red, tedaj bi moral z njegovo smrtjo izumreti habsburški vladarski rod in monarhija bi razpadla, ker bi si posamezni deli volili za kralja kogarkoli bi hoteli.

Hrvati so brzo spoznali, da bi bilo to za nje zelo nevarno. Malo prej se je namreč zmagoslavno končala dolgo trajajoča vojna s Turki (1683—1699), ki je bila kronana s sijajnim uspehom krščanskega orožja. Osvobojena je bila skoraj vsa Hrvatska in Slavonija pa tudi skoraj vsa Ogrska. Ker pa sta bili Ogrska in Hrvatska že izza leta 1102. združeni pod edinstveno krono sv. Štefana, tedaj bi bili Hrvati, če bi prišlo do izvolitve posebnega kralja za svetoš Stefansko krono, izročeni na milost in nemilost Madžarom, ki so se bili s povrnitvijo izgubljenega ozemlja silno okrepili in svojo ošabnost res takoj pokazali. V zvezi z avstrijskimi (zlasti s slovenskimi) deželami so videli Hrvati protiutež proti Madžarom. Zato so že

leta 1712. na svojem saboru v Zagrebu napravili sklep, ki je pozneje dobil ime hrvatska pragmatična sankcija.

V tem sklepu izjavljajo Hrvati, da hočejo priznati vladarsko pravo tisti ženski liniji habsburškega rodu, ki bi vladala razen Avstriji še tudi Štajerski, Kraunjski in Koroški.

Karlu VI. je prišel ta sklep ravno prav in že naslednjega leta (1715) je izdal na Dunaju sličen zakon, imenovan pragmatična sankcija, v katerem pravi, da imajo razen moških potomcev habsburškega rodu pravo na prestol tudi ženski potomci in da se odslej habsburške dežele ne smejo deliti. Polagoma so ta zakon sprejeli vsi deželni zbori, naposled tudi skupni ogrsko-hrvatski sabor v Bratislavi. S tem je Marija Terezija postala naslednica na prestolu vseh habsburških dežel.

64
 2. Marija Terezija (1740—1780).

Precej dolga vlada Marije Terezije je zahtevala od podložnikov premnogo vojnih žrtev, toda prinesla jim je tudi obilo reform, izdanih v smislu prosvetljenega absolutizma.

Vojne reforme in ljudsko štetje. Radi mnogih vojn je tvorilo zelo pereče vprašanje nabiranje vojaških novincev. Odkar je propadla srednjeveška viteška vojska, je bila redna vojna sila sestavljena iz samih najetih ljudi. Teh pa že ni bilo več dovolj in stali so preveč. Zato je Marija Terezija v načelu uvedla splošno vojno obveznost, ali izvzetih je bilo iz nje toliko slojev, da so služili skoraj le sami kmetski sinovi in dui narji. Vojaška služba pa je bila doživotna in radi strogih kazni tudi zelo težka. Zato so ob času nabora mnogi mladeniči bežali preko meje ali pa v planine, kjer so se skrivali po cele mesece, dokler nabor ni bil končan. Vsakemu polku so odredili lastno naborno okrožje. Da bi vlada zuala zahteve po novincih prav razdeliti, v ta namen je uvedla ljudsko štetje.)

Ker so hrvatski stanovi neprestano prosili, naj se vendar osvobojene pokrajine združijo z materjo zemljo, zato jim je Marija Terezija ustregla v toliko, da je tri stare vzhodnohrvatske županije, t. j. Slavonijo, pridru-

žila Hrvatski. Hrvatski narod je ta čin pozdravil z velikim veseljem, čeprav je Marija Terezija Slavonsko Posavino izločila iz tega področja ter jo združila z Vojno krajino.

Tako povečano Vojno krajino je Marija Terezija končno uredila (1745). Razdelila jo je v enajst regimentov ali pukovnij: na liškega, otoškega, ogulinskega, slunjskega (Hrvatska krajina), na petrinjskega in glinskega (Banska krajina, ker ji je poveljeval ban), na križevskega, durdevskega, gradiškega, brodskega in petrovaradinskega (Slavonska krajina).

Vsa uprava je prešla v vojaške roke, prav tako sodišča in šole. Uradni jezik je bil nemški. Vsak krajišnik ali »graničar« je bil vojak od svojega 16. do 60. leta. Zato je Vojna krajina lahko postavila na nogo do 60.000 mož.

Upravne reforme. V srednjem veku so vladarji še večino vladarskih poslov opravljali sami, ali pa so jih poverjali svojim dvorjanikom. Ob pričetku novega veka so po zgledu drugih tudi avstrijski vladarji uredili stalne centralne upravne (in sodne) urade, ki so izvrševali svojo oblast nad avstrijskimi in pozneje tudi češkimi deželami, pa so jo želeli razširiti tudi nad ogrsko-hrvatskimi. Marija Terezija je centralne urade preuredila, povečala njihovo oblast in ločila sodne posle od upravnih.

Deželni uradi so bili pa že izza srednjega veka plemiški, le njihovega predsednika, deželnega glavarja, je imenoval vladar sam. Marija Terezija je plemiške (ali stanovske) urade za vršenje državnih poslov nadomestila s pravnimi državnimi uradi, ki so se v večjih deželah (n. pr. na Štajerskem) imenovali deželni guberniji, v manjših (n. pr. na Kranjskem in Koroškem) pa deželna glavarstva.

Nižjih niti napol državnih uradov pa do Marije Terezije sploh ni bilo. Vse njim pripadajoče posle je vršila zemljiška gosposka, ki je svoj položaj lahko izrabljala za tlačenje podložnikov. Marija Terezija je uvidela škodljivost tega stanja ter je uvedla upravne urade nižje stopnje, okrožne urade ali kresije, ki so jim bili na čelu okrožni glavarji. Okrožni uradi so dobili nalogo, da nadzorujejo delovanje županov (v mestih in trgih), župnikov, učiteljev, da skrbijo za pravo mero in

vago, red in mir, za dobre ceste, obrt in trgovino. Zlasti važno pa je bilo, da so morali sprejemati tudi pritožbe kmetov zoper njihove zemljiške gospode. Tako so se kmetje jeli polagoma čutiti za državljane. Področje okrožnega urada se je imenovalo o k r o ž j e ; na Štajerskem jih je bilo pet, v Judenburgu, Brucku, Gradeu, Mariboru in Celju; na Kranjskem tri, v Ljubljani, Postojni, Novem mestu; na Goriškem in Gradiščanskem po eno; na Koroškem tri, v Beljaku, Celovcu in Velikoveu.

Nižje urade pa so predstavljali v mestih in trgih občinski sveti z župani kakor doslej in drugod še tudi vedno zemljiške gosposke.

Na Hrvatskem in Ogrskem pa je delala malo drugače. Predvsem je stremela po tem, da stre samostojnost obeh dveh kraljevin. Ker so to samostojnost sabori najodločneje branili, radi tega jih ni več sklicevala in je kar iz lastne volje pošiljala svoje odredbe ali patente posameznim županijam, t. j. njihovim plemiškim uradom.

Da bi pa hrvatsko in ogrsko plemstvo prisilila k molku, v ta namen ga je vabila na Dunaj, kjer ga je obsipala s častmi. Tam se je plemstvo ponemčevalo in navajalo na lahkomišlno in razsipno življenje. Kmetje pa so morali plačevati s svojim žulji za zapravljive velikaše in so se marsikje pobunili: vojska je vse upore krvavo udušila.

Da bi se uprava hitreje vršila, v ta namen je naposled v Zagrebu ustanovila kraljevsko veće, ki mu je bil na čelu ban kot predsednik. Kraljevsko veće je dobivalo ukaze z Dunaja in jih je pošiljalo naravnost županijam.

Madžari pa so zahtevali, da se kraljevsko veće ukine in Hrvatska podredi ogrskemu namestniškemu veću, ki ga je tudi sama ustanovila. Tako je storila in s tem je bila prvič v zgodovini Hrvatska čisto podrejena Ogrski. Hrvati so bili trpko razočarani.

Sodne reforme. Marija Terezija je skrbela za dobro sodstvo. v ta namen je višja sodišča čisto ločila od upravnih oblasti, le nižje (nekrvavo) sodstvo je še pustila mestnim svetom in zemljiškim gosposkam, toda obvezala jih je, da so si za sodne posle držali izšolane sodnike. Prepovedala je mučenje (torturo) obtožencev, od katerih naj bi se z njim izsililo pri-

znanje, in je odredila, da se krivica dokazuje s pričami. Zabranila je tudi preganjanje in sežiganje čarovnic, ki so jih dolžili, da so v zvezi s hudičem.

Socialne reforme. Da bi olajšala težko davčno breme tlačanov, je Marija Terezija sklenila obdavčiti tudi posest posvetne in duhovne gospode. V ta namen je dala sestaviti popis celokupne posesti, vendar pa so bili davki gosposke (posvetne kakor cerkvene) nižji od kmetskih.

Kmetom v korist je bila tudi ureditev tlake. Odslej so bili dolžni delati do 156 dni na leto. Čeprav je to mnogo, so se kmetje vendar čutili olajšane.

Za povzdigo kmetiškega gospodarstva je ustanovila po deželah kmetijske družbe, ki so se zlasti trudile, da bi razširile sajenje krompirja in koruze, zlasti krompirja, ki so se ga kmetje še vedno branili; tudi čebelarstvo so po želji vladarice pospeševale.

Cerkvene reforme. Marija Terezija je pokazala napram cerkvi znatno odločnost s tem, da je jela nadzorovati cerkveno premoženje. Pri papežu je dosegla, da se je črtalo nekaj praznikov in prepovedalo romanje v Rim in Kelmoraju (Kolin ob Renu), Papež pa je tedaj ukinil jezuitski red (1773).

Šolske reforme. Marija Terezija je izjavila, da je šolstvo državna in ne cerkvena zadeva, ter se je zato vneto lotila snovanja osnovnih šol. Kjer je župnija, tam naj bi bila po njeni odredbi najnižja osnovna šola (trivijalka), v mestih, kjer so okrožja, naj bi bile nekoliko višje osnovne šole (glavne šole) in v deželnih glavnih mestih kot vzorne šole normalke. Krivo pa je bilo to, da so bile te šole preveč nemške. Učitelji so bili navadno organisti. *Preosnovala pa so se tudi srednje in visoke šole v državi.* *7. Okt. 1780. (enako vsebina)*

3. Jožef II. (1780—1790).

Delo Marije Terezije je nadaljeval njen idealno misleči in nemirni sin Jožef II., ki je v svojem plemenitem stremljenju zagrešil zlasti to, da naj bi se vsi narodi njegove države pretopili v nemški narod. Pri tem je postopal mnogo manj oprezno nego njegova previdna mati. Opazil ni, kako se pri tem vzbuja narodna zavest njegovih narodov, ki ji je bilo usojeno, da je preprečila mnoge izmed njegovih reform.

Upravne reforme. Ker Jožef II. ni ljubil malih dežel, zato je odpravil deželno glavarstvo v Celovcu in Ljubljani ter je obe deželi (Koroško in Kranjsko) podredil guberniji v Gradcu; tudi za vse primorske dežele je osnoval poseben gubernij v Trstu.

Na Hrvaškem in Ogrskem je postopal zelo nasilno. Ker je že njegova mati odpravila sabor, se je radi tega odpor ogrskih in hrvaških stanov javljal v županijah in županijskih skupščinah. Da bi to preprečil, je cesar županije odpravil in mesto njih razdelil Hrvaško in Ogrsko na skupno deset okrožij.

Ker ni zaupal domačemu uradništvu, je jel nameščati Nemce, da bi uvedli in utrdili novo upravo. Hotel je tudi izvesti pomenčenje (germanizacijo), zato je uvedel nemški uradni jezik in zapretil vsem uradnikom in duhovnikom, da bodo vrženi iz službe, ako se v treh letih ne nauče nemškega jezika.

Socialne reforme. Jožef II. je izprevidel, da je kmetiska nesvoboda nevredna človeka in da škoduje tudi njegovi delovni sposobnosti, zato jo je leta 1782. s posebnim patentom odpravil. Kmet je s tem postal osebno svoboden: lahko se je svobodno selil in ženil brez gospodovega dovoljenja, lahko je pošiljal svoje nadarjene otroke v višje šole ali jih dajal rokodelcem v uk, lahko se je tudi sam posvetil obrti in brez posebnega dovoljenja je smel prodati, zamenjati ali zapustiti svojo posest, komurkoli je hotel, le zadolžiti se ni smel preveč. S tem pa kmet še ni bil rešen dajanja desetine in vršenja tlake: to se je zgodilo šele več desetletij pozneje. Končno je izdal še naredbo, naj gospoda plačnje od svoje posesti tolikšne davke kakor kmeti (1789), s čimer pa je vzbudil med gospodo hudo nejevoljo.

Cerkvene reforme. V cerkvenih zadevah je bil Jožef II. mnogo bolj radikalen kakor njegova mati. Poudarjal je, da pripada državi urejevanje vseh tistih cerkvenih zadev, ki se ne tičejo samega verskega nauka. Kot odkrit prosvetljeneec ni priznaval nobeni veri prednosti pred drugo. Zato je s patentom o verski svobodi ali toleranci (tolerančnim patentom) leta 1781. dal prosto izpovedovanje njih vere tudi

nekatoličanom: lahko so si svobodno ustanavljali verske občine, si zidali cerkve in šole.

Zelo kruto je zadel tudi samostane. Menil je, da so nepotrebni vsi tisti samostani, ki se ne pečajo s šolstvom, bolniško postrežbo ali z dušnim pastirstvom, ter jih je po vrsti odpravljajal. Njegovi uradniki so popisali premoženje odpravljenih samostanov in cesar je osnoval iz njega verski zaklad, ki ga je uporabljal za ustanovitev novih župnij, za zidanje cerkva in za druge cerkvene potrebe. Iz samostanskih poslopij so nastajale vojašnice, bolnišnice, šole, ali pa jih je država prodala.

Za vzgojo mladih duhovnikov je ustanovil posebna državna semenišča in škofom je naročal, da morajo v zunanjih cerkvenih zadevah, t. j. takih, ki se ne tičejo nauka, poslušati njega in ne papeža.

Sicer pa je bil tudi za varčnost pri cerkvenih obredih. Odredil je, naj se mrtveci zavijajo v platno z apnom in ne devajo v krste, prepovedal je nekatere praznike, obrede itd.

Papež se je peljal na Dunaj, da bi cesarja preprosil, naj ne postopa tako. Jožef II. ga je sicer sijajno sprejel, toda ugoditi mu ni hotel.

Jožef II. in šola. Tudi za šolo se je zelo zanimal. Toda še bolj ko Marija Terezija je hotel, da bodi nemška. Kmalu ko je nastopil vlado, je izdal odlok, da mora vsak učence, ki hoče vstopiti v kako višjo šolo, znaniti nemški jezik. S tem je slovanskim dečkom, ki bi bili morda šli študirat, zelo škodoval.

Odpor proti reformam Jožefa II. V avstrijskih in čeških deželah, kjer je bil absolutizem močan, se Jožefovim reformam naravnost niso mogli ustavljati. Drugače je bilo na Hrvaškem in Ogrskem. Tam je svet najprej silno razdražila germanizacija in nato še prav posebno njegov odlok o izenačenju v plačevanju davka med vsemi stanovmi. Cesar je tedaj ukazal, da se prebivalstvo prešteje in zemlja premeri. O tem so se širile napačne vesti in nastali so taki nemiri, da jih je morala udušiti vojska.

Končno je cesarja želja, da si v vojni s Turki pribori tudi bojnih lavarik, prisilila, da je sam preklekal za Ogrsko in Hrvaško mnogo svojih reform. Za vojno je namreč potreboval ljudi, hrane in denarja. Ker jih drugače ni

mogel dobiti, je sklical zopet stare, nekdanj od njega odpravljene županijske skupščine. Te so ga prisilile k preklicu reform. Ostali pa sta dve najvažnejši: patent o toleranci in o osvoboditvi kmetov.

Jožef II. je v najboljših moških letih sredi vojne s Turki zbolel. Razočaran nad svojim neuspehom je izdihnil svojo dušo (1790).

4. Leopold II. (1790—1792).

Leopold II. je bil Jožefov brat in tudi prosvetljencee, zato pa mnogo mirnejša narava. Čim je zasedel prestol, so avstrijski stanovi navalili na njega z zahtevo, naj reforme v avstrijskih deželah preklicie. kakor je že Jožef II. sam storil na Hrvaškem in Ogrskem. Leopold II. se je deloma vdal: Koroški, Kranjski in Goriški je dal zopet lastno vlado, odpravil je Jožefovo odredbo o enakem obdavčenju gospode s kmeti, odpravil državna semenišča, toda glavni odloki, zlasti patent o osvoboditvi kmetov in o toleranci, so ostali.

Oster nastop cesarja Jožefa II. je zdaj po njegovi smrti pripravi hrvatske stanove do tega, da so storili pogrešen sklep, s katerim so se preveč izročili v roke Madžarov, ki so zaradi Jožefovega pritiska postali ne samo odporni, ampak tudi narodno samozavestni. Ta njihova samozavest se je napram Hrvatom kmalu pokazala kot prevzetnost, enaka oni po zmagoviti vojni proti Turkom pred devetdesetimi leti.

Hrvatski sabor je namreč v želji, da bi imel, če bi prišlo do ponovnega pritiska z nemškega Dunaja, protiutež v Madžarih, leta 1790. sklenil, da naj imata Hrvatska in Ogrska skupno vlado, ki bo branila njune stare zakone in stare pravice. S tem je sabor samo potrdil delo Marije Terezije, ki je bila za obe deželi ustanovila ogrsko namestniško veće. Hrvatski sabor je sicer pristavil, da naj to traja tako dolgo, dokler se s Hrvatsko zopet ne združijo tisti deli dežele, ki so bili še v rokah Benečanov (t. j. Dalmacija) in Turkov (t. j. zapadni del današnje Bosne). Sabor je namreč smatral, da bo tedaj šele dovolj močan za samostojno obrambo proti Dunaju. Toda Dalmacija in zapadni del Bosne se nikakor nista pridružila Hrvatski in do leta 1848. je imela skupno vlado z Ogrsko. Že po svoji

naravi ošabni Madžari so jeli zato smatrati Hrvatsko za manj, ko je bila po starih pravicah, samo za del ogrske države.

Madžari so prišli do spoznanja, da bi bil madžarski jezik najboljše orožje v borbi proti germanizaciji; do Jožefa II. se je namreč v javnem življenju rabila latinščina, ki kot mrtev jezik ni imela opore v narodu. Toda Madžari so hoteli, da se uvede madžarščina v javno življenje na vsem ozemlju od Karpatov pa do Jadranskega morja.

Ko so Madžari na skupnem ogrsko-hrvatskem saboru zahtevali, da se uvede madžarščina kot službeni jezik na skupnem saboru in tudi v vse urade, ne samo na Ogrskem, ampak tudi na Hrvatskem, tedaj so se Hrvati temu odločno protivili. Vendar tako daleč še niso bili, da bi se bili spomnili na uvedbo svojega lastnega narodnega jezika, ampak so branili latinščino, v kateri so bili spisani vsi zakoni obeh kraljestev in ki so jo poznali tako ogrski kakor hrvatski stanovni in uradniki.

Hrvati so zase res ohranili pravico, da so še nadalje na skupnem saboru govorili latinski, in tudi hrvatski uradi so ohranili latinski uradni jezik. Med razpravljanjem na saboru je bil hrvatski ban zaklical Madžarom: »Kraljevina kraljevini ne predpisuje zakona.«

c) Prosvetljenstvo je prebudilo tudi kulturne sile našega naroda.

Prosvetljenstvo je tako vplivalo na kulturno življenje našega naroda, da se z njim prav za prav začelja doba naše moderne kulture. Šole, ki sta jih ustanovila Jožef II. in Marija Terezija, so vzgojile precej naših nadarjenih kmetskih sinov, ki so imeli izza osebne osvoboditve kmetov v uje prosto pot; svobodumne in človekoljubne ideje, ki sta jih uvajala v življenje Marija Terezija in Jožef II., so pa vžigale tudi starejši izobraženi svet, nič manj kakor spisi tujih prosvetljenih pisateljev, ki so našim izobražencem tudi prihajali v roke.

Večja izobrazba pa v naših ljudeh ni rodila samo osebne samozavesti, ampak tudi narodno, zakaj spoznali so, da je narod kakor poedinec produkt prirode, da ima tudi on

prirodno pravo k življenju. Tako so Jožefa II. reforme vplivale, kar se jezika tiče, ravno v nasprotni smeri, kakor je želel: hotel je germanizirati, pa je pomagal vzbu-
jati v nenemških narodih narodno ljubezen.

V želji, da bi razvili narodni jezik in izobrazili svoje rojake, so najboljši naši prosvetljeni izobraženi prijeli za pero in pisali ne več skoraj izključno o cerkvenih predmetih kakor doslej, ampak so razmotrivali o posvetnih zadevah in pisali posvetne leposlovne spise.

Književnost prosvetljenstva pri Slovencih. Menih Marko Pohlin je pisal še spise verske vsebine, ali že tudi take, v katerih je skušal poučevati narod o potrebah vsakdanjega življenja, njegovi drugovi pa so prvi med Slovenci pisali pesmi posvetne vsebine. Visoko pa je dvignil duha naših pisateljev odlično izobraženi in plemeniti baron Žiga Zojs, čigar krog nam je dal dobre slovničarje (Kumerdeja, Vodnika, Kopitarja), prvega dramatika in odličnega zgodovinarja Antona Linhartta ter prvega pravega prosvetnega pesnika, novinarja in vzgojitelja Valentina Vodnika. Ti in drugi možje so napisali tudi precej spisov za praktično potrebo ljudstva.

Književnost prosvetljenstva pri Hrvatih. Pri Hrvatih se je edino v Dubrovniku tudi še v prosvetljeno dobo ohranila iz humanistične dobe izvirajoča posvetna pesniška književnost: tu se je tudi še vedno pridno gojila znanost, ki je dala v Ruderu Boškoviću enega izmed največjih učenjakov svoje dobe, odličnega matematika, fizika, astronoma in filozofa. V Bosni in kajkavski Hrvatski pa je bila dotlej vsa književnost z malimi izjemami (n. pr. brata Zrinjska, Krsto Frankopan, Pavel Ritter-Vitezović) nabožnopoučnega značaja. Tema dveina pokrajinama se je po osvoboditvi pridružila tudi Slavonija.

Pod vplivom prosvetljenih idej pa radi napredka šolstva za Marije Terezije in Jožefa II. se je povsod dvignila prosveta in z njo književnost. Tedaj je tudi nastala težnja, da se izobrazijo širši narodni sloji in da se jim v ta namen dajo knjige v narodnem jeziku. Ta težnja se je najsilneje pojavila v Slavoniji in Dalmačiji. Tu sta se odlikovala dva velika pisatelja: Matija Anton Reljković, ki je pisal za ne-

prosvetljene ljudi v Slavoniji, in Andrej Kačić-Miošić, ki je pisal v Dalmaciji »za siromake, težake in pastirje«. V Zagrebu pa je prosvetljeni škof Maksimilijan Vrhovec slično ko v Ljubljani Žiga Zois bil duša prosvetljenega književnega dela.

Književnost prosvetljenstva pri Srbih. V srednjem veku so imeli Srbi že lepo pisano književnost. Ko pa so prišli težki časi turške sužnosti, tedaj je pisateljsko delo skoraj čisto zamrlo.

Pogoji za obnovo prosvete in književnosti so nastali šele potem, ko so se Srbi med veliko Leopoldovo vojno proti Turkom (1685—1699) v veliki meri preselili na sever v osvobojeno Vojvodino. Tu je bilo življenje sicer težko, vendar je vladal večji mir in red. Ker so Srbi po svoji nadarjenosti nadkriljevali Madžare, so mnogi izmed njih dosegli v mestih večje blagostanje in ustvarili tako srbski meščanski stan, ki je znal prosveto ceniti.

Toda številnejši kmetski stan srbskega naroda je moral po daljših bojiščih prelivati svojo kri za Avstrijo in ko se je vrnil domov, ga je madžarska gospoda prezirala in zatirala. Tako je bolj podivjal, kakor pa napredoval.

Srbski meščani in vladike so izprevideli, da je za uspešno tekmovanje z drugimi narodi potrebna izobrazba lastnega ljudstva in zato so se odločili, da mu dajo šol, ki bi širile prosveto, najmočnejše orožje v boju za ohranitev življenja.

Ker jim Avstrija ni hotela pomagati, so se obrnili na Ruse. Ti so jim poslali učiteljev, ki so prinesli ruskih knjig, po katerih so v šoli učili. Pri Srbih pa se je ruski jezik pomešal z jezikom, v katerem so bile pisane stare cerkvene knjige, in tako je nastal tako zvani slavenosrbski jezik, v katerem so učili v šoli in v katerem so pisali knjige. Toda razumel ga je samo tisti, ki se ga je naučil v šoli, zato ni bil pripravno sredstvo za izobrazbo naroda.

Tedaj so prosvetljenec ideje Zapadne Evrope in svobodoumne reforme Marije Terezije in Jožefa II. donesle pravo življenje med Srbe. Na Dunaju so si ustanovili tiskarno, kjer so se tiskale novine in knjige, in mnogi so šli študirat v širni svet, odkoder so

se vrnili polni prosvetljenih idej, ki so jih potem širili med narodom.

Največji izmed teh prosvetljenih srbskih pisateljev je bil Dositej Obradović, ki je pisal svoje knjige, v katerih je razlagal prosvetljene nazore, v živem narodnem jeziku. Polagoma je nastala prava borba za kujiževni jezik, ker nekateri pisatelji so zagovarjali slavenosrbski jezik, dočim so se drugi zavzemali za narodnega. To borbo je v početku 19. stoletja odločil Vuk Štefanović Karadžić v prilog narodnemu jeziku.

Pregled. V periodi knežjega absolutizma so avstrijski vladarji vladali v Avstriji in na Češkem absolutistično skoraj brez odpora. Na Hrvatskem in Ogrskem pa so zadeli na velik odpor, ko so zmanjševali bansko oblast, izločili Vojno krajino iz banske oblasti ter končno, da bi laže krotili Hrvate in Ogre, sklenili celo neugoden mir s Turki. Nastala je zarota Zrinjsko-Frankopanska, ki so jo Habsburžani uporabili za to, da so še silneje pritisnili z absolutizmom. Radi Tökölyjeve bune so pa le morali nekoliko popustiti. — V periodi prosvetljenega absolutizma so Habsburžani sicer tudi bolj in bolj napejali absolutistične strune, toda pri tem so v duhu prosvetljenstva uvajali koristne socialne, verske in prosvetne reforme. Ker je Jožef II. zlasti s svojo germanizacijo šel predaleč, se je na Hrvatskem in Ogrskem rodil odpor, ki ga je prisilil, da je umaknil večino svojih reform, le patent o toleranci in kmetski osvoboditvi je obdržal. V avstrijskih in čeških deželah je storil isto njegov brat Leopold II.

Radi širjenja prosvetnih idej in napredka v šolstvu se je pri Slovencih, Hrvatih in Srbih razvila narodna zavest, ki je dvignila prosveto in rodila posvetno prosvetljeno kujiževnost.

V dobi knežjega in prosvetljenega absolutizma se je vršilo uspešno prodiranje na od Turkov zasedeno jugoslovansko ozemlje.

Habsburški vladarji so svojo pridobljeno absolutistično moč uporabljali tudi za večinoma uspešno bojevanje s Turki. Pri tem so jih podpirale Poljska, Rusija in Benetke. Toda vstal je tudi podjarmljeni narod, da si z orožjem v roki pribori svobodo. Le deloma je uspel, zakaj ob koncu bojevanja sta bili Sava in Donava obmejna črta med Avstrijo in Turško. Poleg tega naš narod v Avstriji, ki se je borila za svojo korist, ni mogel najti in imeti prave domovine.

Prva Leopoldova vojna s Turki (1663—1664). Izza miru ob izlivu Žitve (1606) je vladal med cesarjem in sultanom mir, čeprav so se često vršili boji na hrvatsko-turški meji (brata Zrinjska). Končno pa je nastal med cesarjem in sultanom spor radi vprašanja, kdo naj postane erdeljski knez. Veliki vezir se je z vojsko podal proti Dunaju, toda pri Monoštru ob Rabi ga je porazila cesarska vojska pod poveljstvom grofa Montecuccolija (1664). Kljub pridobljeni zmagi je sklenil cesar s sultanom v Vašvaru mir, ki mu ni prinesel nikakih teritorialnih pridobitev, pač pa ga je celo obvezal k plačevanju vojne odškodnine.

Neugodni mir je rodil zaroto Zrinjsko-Frankopansko. Cesar jo je potlačil in nato uvedel na Ogrskem in na Hrvatskem še večji absolutizem.

Okrepljeni absolutizem je rodil na Ogrskem krvavo Tökölyjevo buno, ki je zopet izzvala vojno posredovanje (intervencijo) Turkov.

Druga Leopoldova (ali osvobodilna) vojna s Turki (1683 do 1699). Veliki vezir Kara Mustafa je z vojsko, ki je štela 250.000 mož hitel nad Dunaj in ga začel oblegati (drugo turško obleganje Dunaja, 1683). Mesto je bilo že v strašni stiski; v zadnjem trenutku sta ga rešili nemška in

poljska vojska, ki jo je privedel na pomoč junaški kralj Jan Sobiieski. Turki so jadrno zbežali izpred Dunaja.

Začelo se je sedaj izganjanje Turkov iz Ogrske in Hrvatske. Njihova stiska je bila tem večja, ker se je avstrijsko-poljska zveza po papeževem posredovanju razširila v tako zvano Sveto zvezo, ki so ji pristopili najprej Benečani in nato še Rusi. Rusom je tedaj vladal znameniti car Peter Veliki, ki je v Severni in Vzhodni Evropi ponižal Švedsko in Poljsko, svojo Rusijo pa povzdignil v vrsto odločujočih evropskih velesil.

Ruska in poljska vojska sta prodirali proti Črnemu morju, Benečani so se udejstvovali na Grškem, cesarska vojska pa je, prodirajoč ob Donavi na Ogrskem, zavzela Budim (1686) in nato v dveh letih pridrla do dolenje Save in Donave ter osvojila Beograd (1688), Hrvatski ban in cesarski generali so med tem izganjali Turke iz Slavonije, Like in Krbave. Pomagali so jim junaški hajduki in drugi narodni junaki. Tako se je v Slavoniji odlikoval s svojim junaštvom frančiškan Luka Imbrišimović, v Liki pop Marko Mesić, dočim sta v Dalmačiji zadajala Turkom mnogo jada Stojan Junković in Ilija Smiljanović.

Po zavzetju Beograda je imela avstrijska vojska pred seboj pot v Srbijo. Toda Avstrija je vedela, da bo še treba premagati velik turški odpor. Zato je zopet skušala pridobiti pomoč podjarmljenih kristjanov. Najlaže bi bila to dosegla preko peškega patriarha Arsenija III. Crnojevića, ki je užival med narodom največji ugled. Toda patriarh je bil že stopil na stran Benečanov in zato se je cesar poslužil uglednega ogrskega Srba Jurija Brankovića, bistrega in častihlepnega moža, ki se je izdajal za potomeca starih despotov Brankovićeov. Avstrijska vlada mu je podelila grofovsko čast in Branković je šel v Srbijo in Bosno ter povsod pridobival Srbe za boj. Trumona so prihajali pod avstrijske zastave, tako da je avstrijska vojska neprestano napredovala, čeprav so glavne njene čete odšle na francosko mejo, ki jo je prekorlačil veliki francoski kralj Ludovik XIV., ker se je bal, da bi Avstrija v svoji moči preveč porasla. S srbsko pomočjo so dospeli Avstrijci celo do Peći; hoteli so namreč doseči zvezo z Benečani in odrezati Bosno od ostale turške države.

Tedaj je pristopil z benečanske na njihovo stran patriarh Arsenije III. Jurij Branković je pa spoznal, da so veliki avstrijski uspehi pravzaprav srbsko delo. Zato je izdal na narod proglas, v katerem ga je pozival naj samega sebe osvobodi. Misлил je, da mu bo potem on vladar Toda Avstrijei so za to izvedeli in vrhovni poveljnik ga je na lep način zvabil k sebi na pogovor, nato pa ga poslal na Dunaj, odkoder so ga odvedli v Cheb na Češkem, kjer so ga imeli zaprtega do njegove smrti. Kot ujetnik je še napisal obširno zgodovino srbskega naroda.

Avstrijei pa tudi s srbskim narodom niso boljje postopali, vedli so se napram njemu kot sovražniki in mu jemali imetje. Seveda so Srbi jeli zapuščati avstrijsko vojsko. Tedaj pa so Turki z veliko vojsko jeli goniti avstrijske čete nazaj. Srbi so se upravičeno bali njihove osvete in preostalo jim ni drugega, kakor da so se s svojim patriarhom vred umikali pred turško vojsko. Imeli so prav, kajti Turki so strašno rušili in plenili pa ubijali v domovini ostale Srbe, ki so jim prišli v roke.

Avstrijska vojska in srbski begunci so se umaknili preko Save in Donave; tja so jim sledili tudi Turki, toda pri Slanakamenu so bili poraženi. Ko so si pozneje še enkrat upali preko Save in Donave, tedaj jim je pri Senti na Tisi novi cesarski poveljnik Franeoz princ Evgen Savojski zadal tako odločilen udarec, da so v Sremskih Karlovcih sklenili mir (1699).

Cesar Leopold je dobil v tem miru vso Ogrsko razen enega dela Banata, vso Hrvatsko do Une in Slavonijo razen južnovzhodnega Srema. Benečiji pa je pripadel večji del današnje Dalmacije in dalmatinsko ime, ki je bilo prej omejeno samo na mesta ob obali, se je zdaj razširilo na vso deželo.

Arsenije III. mora s Srbi ostati v Sremu in Vojvodini. Ko so se patriarh in Srbi umikali, so mislili, da se bodo skoro zopet vrnili, kajti računali so, da bo avstrijska vojska znova podvzela uspešno ofenzivo. S karlovškim mirom pa so bile strte njihove nade in morali so se za stalno naseliti v Sremu in Vojvodini. Od njih zapuščeno zemljo v Stari Srbiji in okoli

Peći pa so zasedli Albanci. Turki so na Arsenijevo mesto imenovali novega patriarha.

Pod vodstvom Arsenija pribeglim Srbom je cesar Leopold podelil versko svobodo ter pravico, da se slajajo na cerkvene zборе in si volijo metropolita (nadškofa) v Sremskih Karloveih; razen tega jim je tudi dal zagotovilo, da ne bodo podložniki plemiške gospode in da je zemlja, na kateri prebivajo, njihova last.

Kljub temu pa je bilo njihovo življenje težko. Madžarski plemiči so neprestano stremeli po tem, da jim odvzamejo zemljo, in nalagali so jim na ogrskem saboru hujše davke kakor nekdaž Turki. Mnogo so morali krvaveti v raznih vojnah za cesarja, ki je do skrajnosti izrabljajal njihove odlične vojaške zmožnosti.

Celo verske svobode jim niso docela privoščili in mnogi vojvodinski Srbi so se tedaj preselili v Rusijo, kjer so na Dnjepru ustanovili naselbino. »Novo Srbijo«.

Zemljo in dohodke so jim odjedali tudi »Švabji«, ki so jih v 18. stoletju iz južnovzhodne Nemčije preseljevali med nje.

Vendar so radi svoje pridnosti dobro napredovali. Kmalu se je razvil med njimi trden meščanski stan, ki je jel pridno delati za povzdigo bednejših kmetov in za razvoj narodne prosvete.

Prva Karlova vojna proti Turkom (1716—1718). Tudi to vojno so pričeli Turki s svojim napadom. Rusija se je namreč bojevala s Turki in Črnogorci so ji pomagali. V početku so Turke sijajno premagali, nato pa so le podlegli. Mnogo jih je zbežalo na benečansko ozemlje. Turki so od Benečanov najprej zahtevali, naj jim izroče prebegle Črnogorce. Ker se to ni zgodilo, so napadli benečansko Dalmacijo. Ker je bil Karel VI. v zvezi z Benečani, je moral Turkom napovedati vojno. Turki so ga hoteli prehiteti in so vdrli v Srem. Toda že je bil tu mali pa junaški in bistri princ Evgen Savojski, ki jih je pri Petrovaradinu natepel. Nato je zavzel še Beograd ter zasedel tudi Severno Srbijo. Iz stiske je rešil Turke samo mir, ki je bil sklenjen v Požarevu (1718).

V tem miru so Turki odstopili cesarju za padno Vlaško (del Romunske), Banat, ostanek Srema, Severno Srbijo do Zapadne Morave ter Bosansko Posavino. Benečani pa so dobili še del Dalmacije. Ker so svobodljubni Dubrovčani dobro poznali sebičnost Benečanov, zaradi tega so dosegli, da se je v tem miru določilo, naj turška Hereegovina oklepa njihovo republiko z ozkim pasom, segajočim do morja, na severu in na jugu. S tem so se rešili neposrednega benečanskega sosodstva.

Slaba avstrijska vlada v Severni Srbiji. V zavzetem delu Severne Srbije so Avstrijci zavedli silno slabo upravo in ljudstvo jih je strašno zamrzelo. Uradniki in vojaki so bili napram ljudstvu bolj nasilni kakor Turki. Poleg turških davkov so vpeljali še nove. Povsod so vsiljevali nemški jezik. Najhuje pa je užalo stilo ljudstvo, da so jeli preganjati pravoslavje in s silo uvajati katoliško vero. Narod je jel govoriti: »Bolig je, da te preganja Turčin z mečem, ko švaba s peresom!« Mnogi so bili tako užaljeni, da so rajši bežali na turško področje, nego da bi bili še dalje živeli pod Avstrijo.

Druga Karlova vojna proti Turkom (1732—1739). Proti koncu svojega življenja je moral Karel VI. kot ruski zaveznik napovedati Turkom novo vojno. Njegova vojska je jela prodirati proti jugu in pečki patriarh Arsenije IV. Jovanovič jo je podpiral. Toda princ Evgen Savojski je bil umrl in cesar ni imel nobenega dobrega vojskovodje. Turki so mu vojsko temeljito porazili. Zato je sklenil z njimi mir v Beogradu (1739), v katerem jim je vrnil zapadno Vlaško, Severno Srbijo z Beogradom in Bosansko Posavino. Tudi tokrat je nekoliko tisoč Srbov s patriarhom Arsenijem IV. Jovanovičem z avstrijsko vojsko šlo preko Save in Donave. Za kazen so kmalu nato (1766) Turki odpravili srbski patriarhat in Srbe podredili grškim škofom.

Cesarja Jožefa II. vojna proti Turkom (1788—1791). Turška država je v tem stoletju nadaljevala po snrti Sulejmana II. Veličastnega (1566) započeto propadanje. To sta spoznali tako Avstrija kot Rusija in obe sta si želeli dobiti del turškega ozemlja. Da ne bi druga druge pretekla, sta se cesar Jožef II.

in velika cesarica Katarina II. dogovorila, da si bosta razdelila turške zemlje, in sta Turčiji napovedala vojno.

Tudi tokrat so se Srbi dvignili in mnogi so pobegnili v Avstrijo, kjer so iz njih sestavljali cele vojne zборе ali »frajkore«. Pa tudi Srbi sami so snovali vstaške čete, izmed katerih je bila največja tista, ki jo je vodil trgovec Koča Andelković. Po njem pravijo Srbi tej vojni »Kočina krajina«. Poleg tega so tudi hajduške čete s svojimi nenadnimi prepadi napravljale silen strah turškim bojnim oddelkom. Med najsilnejšimi hajduškimi junaki je bil Jurij Petrović, ki so mu radi njegove črne polti rekali Karadorde ali Črui Jurij.

Karel VI. je imel veliko vojsko, toda poveljniki so mu bili nezmožni in hrane je jelo primanjkovati pa kužne bolezni so začele razsajati in Hrvati in Madžari so se jeli upirati. Zato ni bilo uspehov. Ko je naposled prevzel vrhovno poveljstvo hrabri general Lavdon, ki je zavzel Beograd, je bilo že prepozno. Jožef II. je umrl in njegov naslednik Leopold II. se je bal velike francoske revolucije ter je sklenil mir v Svištovi (1791). Med Turčijo in Avstrijo je ostala stara meja ob Uni (deloma), Savi in Donavi: Staro Ršavo ob Donavi in nekaj vasi ob Uni je Turčija odstopila.

Srbi so pričakovali, da bo Avstrija za nje izposlovala vsaj samoupravo, pa ne, samo amnestijo (odpust kazni za bojevanje proti sultanu) jim je izgovorila in pa to, da morata obe državi ob meji (torej tudi v Srbiji) vzdrževati red. Bili so zopet strašno razočarani nad avstrijsko hvaležnostjo.

Veliko naših rojakov je za vojno s Turki zamenjalo turško gospostvo z benečanskim.

od tu
Benečija je izza početka petnajstega stoletja imela v svojih rokah dalmatinska mesta, ostala dežela pa je bila še vedno hrvatska in nato turška. V karlovškem miru (1699) so dobili Benečani en del sedanjega dalmatinskega zaledja in v požarevškem (1718) še drugega. S tem so postali gospodarji najvažnejšega dela starega hrvatskega kraljestva.

Samo v mestih se je za benečanske vlade naselilo nekaj Italijanov, drugod pa je bilo prebivalstvo čisto hrvatsko, samo za časa turškega gospostva je prišlo v Dalmačijo tudi mnogo Srbov, zlasti v porečje Krke.

Mesta so se upravljala sama po svojih zakonih ali statutih, tudi sela so imela svoje glavarje, imenovane harambaše. Nad njimi pa so bili benečanski uradniki, vsi sami Italijani, ki jim je bil na čelu providur, po svoji oblasti nekak vladar.

Davki niso bili preveliki, toda niso jih plačevali ne plemiči ne meščani, ampak samo kmetje. Kadar je bila vojna s Turki, tedaj je moral narod pod orožje; na noge je lahko postavil vojsko do 60.000 mož.

Vsa trgovina je bila v rokah Benečanov. Kar je dežela izvažala razen vina, je moralo v Benetke in odondod šele v svet, in kar je Dalmačija kupovala, je morala kupiti v Benetkah. Tako so Benečani deželo gospodarsko čisto podjarmili in vlekli iz nje trgovski dobiček. Tudi za dalmatinske ceste se niso brigali in so celo stare opuščali. Niti niso dovoljevali, da bi se ustanovljale šole za ljudstvo.

Duhovnikov je bilo v Dalmačiji zelo veliko. Razen svetne duhovščine so se odlikovali v delu za ljudstvo samo frančiškani, zakaj vsi drugi redovi so bili v italijanskih rokah. Napram pravoslavnim so bili Benečani zelo neprijazni; podrejali so jih katoliškim škofom, ki so jim nameščali duhovnike in pregledovali župnije.

Črnogorci so si v težkih bojih priborili svobodo.

Leta 1499. so Turki zavzeli Črno goro in jo pripojili svoji državi. Vendar drznih gorskih plemen nikdar niso mogli prav pokoriti. Cerkveno oblast nad Črnogorci je imel cetinjski vladar, ki je stremel tudi za posvetno; toda glavna oblast je bila vendar le v rokah plemenskih poglavarjev, ki so na zborih reševali skupne zadeve.

Za velike osvobodilne vojne Avstrije, Poljske in benečanske republike so se dvignila tudi črnogorska plemena, da si pribore popolno svobodo. Toda zaenkrat uspeha ni bilo. Ta je nastopil šele za vladikovanja Danila Njegoša, ki je bil iz ple-

mena Petrovičev. V področju njegove oblasti se je izvršilo uničenje poturice, ki so bili radi svojega izdajalstva prava ovira osvobojenju. Najbrž se je to zgodilo leta 1709. Ta dogodek je opeval pozneje vladika Peter II. Njegov š v svojem »Gorskem vencu«¹

Odslej so bili Črnogoreci v stalnih bojih s Turki. Zlasti kadar so se bojevali z njimi Rusi, so tudi Črnogoreci vedno dvignili pohod na Turke. Prijateljske vezi, ki so se tedaj utrdile med njimi, so se ohranile do najnovejših časov. Že za Danila so udarili, da pomagajo carju Petru Velikemu, toda Turki so se nad njimi težko maščevali (1712 in 1714).

Danilu je sledil njegov nečak Sava; z njim je ugled rodu Petrovičev zelo porasel. Vendar mirni vladika ni sam opravljal posvetnih vladarskih poslov. Za njihovo izvrševanje se mu je najprej vrnil sorodnik Vasilij, odločen in sebičen človek; po njegovi smrti pa je stopil na njegovo mesto neki pustolovec Šćepan Mali, ki je trdil, da je ruski car Peter III., ki so ga bili malo prej ubili; govoril je, da je pobegnil pred svojimi sovražniki.

Šćepan Mali je šest let dobro vladal črnogorski zemlji. Hrabro je odbijal Turke, pomiril je sprta plemena, očistil zemljo od razbojnikov in učil je ljudi, kako se obdeluje zemlja.

Iz Rusije so naposled poslali kneza Dolgorukega, da bi se prepričal, kdo je ta črnogorski vladar. Dolgoruki je spoznal, da je Šćepan goljuf, vendar ga je pustil pri miru, ker je videl, da dobro vlada.

Ko je Šćepan pri gradbi neke ceste s smotnikom razbijal skalo, je oslepel, in malo pozneje je bil ubit po nalogu turškega paše.

13 Pregled. Po mnogih desetletjih so Turki leta 1665. pričeli znova s cesarjem vojno. Bili so poraženi, vendar je Leopold I. z njimi sklenil zase neugodni vašvarski mir (1664). — Zaradi njega je nastala zarota Zrinjsko-Frankopanska. Njeni potlačitvi je sledil pojačen absolutizem, ki je povzročil Tökölyjevo vstajo. — Ker so Tökölyju prišli na pomoč Turki, se je začela druga Leopoldova vojna (1683—1699), ki se

je po turškem porazu pred Dunajem spremeni-
 nila v osvobodilno vojno. Avstrijske vojske
 so prodrle globoko v Srbijo s pomočjo srbske-
 ga naroda. Ker je odšel velik del avstrijskih
 čet na Francosko bojišče in ker so Avstrijci
 s Srbi slabo postopali, so Turki zopet napre-
 dovali. Srbi, ki so se borili prej na avstrijski
 strani, so se morali pod patrijarhom Arseni-
 jem III. Crnojevićem preseliti v Srem in Voj-
 vodino, kjer jim je cesar dal posebne pravice,
 pa so vendar imeli težko življenje. Z mirom
 v Sremskih Karloveih je Avstrija dobila vso
 južno Ogrsko razen dela Banata, vso Hrvat-
 sko do Une in Slavonijo razen južnovzhodnega
 Srema. Benečani pa večji del današnje Dal-
 macije. Prva Karlova turška vojna (1716—1718) je
 prinesla zmagovitemu cesarju v miru v Poža-
 revenu zapadno Vlaško, Banat, ostanek Srema,
 Severno Srbijo do Morave in Bosansko Posa-
 vino, Benečanom pa ostanek današnje Dalma-
 cijje. Avstrijci so v Srbiji vladali huje ko
 Turki. Druga Karlova vojna (1757—1763) proti
 Turkom se je radi pomanjkanja dobrih povelj-
 nikov končala za cesarja neugodno. Mir v Beo-
 grádu mu je vzel Severno Srbijo in Bosansko
 Posavino. Cesarja Jožefa II. turška vojna (1788
 do 1791) se je končala z mirom v Svištovi za nje-
 govega naslednika Leopolda II. neugodno; dobil
 je samo Staro Ršavo in nekaj vasi ob Uni. —
 Benečani so si v karlovškem in v požarevškem
 miru (1699, 1718) pridobili oblast nad dalmatin-
 skim hrvatskim zaledjem. Deželo so gospo-
 darsko izrabljali in kulturno zatirali. — Črna
 gora je prišla leta 1499. pod Turke, vendar je
 eetinjski vladika ostal cerkveni in polagoma
 je postajal poleg plemenskih glavarjev tudi
 posvetni poglavar. Iz začetka 18. stoletja
 vodi Črna gora, oprta na Rusijo, stalne borbe
 s Turki.

Pregled druge dobe naše narodne zgodovine; (17. in 18. stoletja).¹⁾ Zmaga v protireformacijskem boju in z napredkom denarnega gospodarstva omogočena uvedba stalnega uradništva in stalne vojske sta habsburškemu vladarjem dali absolutistično moč.²⁾ V periodi knežjega absolutizma so jo uporabljali v ta namen, da so v avstrijskih deželah doela, na Ogrskem in Hrvaškem pa vsaj v znatni meri uničili politično moč stanov.³⁾ Na Hrvaškem in Ogrskem je proti temu početju vznikla zarota Zrinjsko-Frankopanska.⁴⁾ V periodi prosvetljenega absolutizma so svojo absolutistično moč uporabljali za uvedbo pravnih, sodnih, gospodarskih, socialnih in verskih reform, niti pomisljali pa niso na to, da bi vladali s sodelovanjem ljudstva, in narodna svoboda jim je bila tuja.⁵⁾ Na zunaj so vodili uspešne boje s Turki, ki so silno povečali njihovo jngoslovansko posest in napravili iz dolnje Save in Donave mejo med Avstrijo in Turčijo.⁶⁾ V Dalmaciji pa je naš narod zamenjal turško robstvo z benečanskim.⁷⁾ Črnogorci so si izvojevali svobodo in jo junaki branili.

VELIKA FRANCOSKA REVOLUCIJA OKREPI SVOBODOLJUBNE TEŽNJE PROSVETLJENOSTI; SLEDEČI ABSOLUTISTIČNI PROTISUNEK OSLABI NJEN UČINEK, A GA NE MORE UNIČITI (1789—1848).

Ideje prosvetljenstva o prirodnih človeških pravicah so se bile najbolj razširile v Franciji, kjer je bila narodna prosveta na najvišji stopnji tedanje dobe. Dočim so jih drugi evropski vladarji iz svoje volje in lastne moči uvajali v življenje, se pa francoski kralji zanje niso brigali, ampak so vladali še nadalje tako, kakor so se bili naučili za časa knežjega absolutizma, ko pri nobenem njihovem činu ni bilo treba pomisljati na dobrobit naroda, ampak jim je bil v vsem merodajen le lasten prospah in pa korist tistih, ki so jim bili po rojstvu in po navadah najbližji.

Tako je vladalo na dvoru silno razkošje, ki se je družilo z veliko lahkomišelnostjo: denar se je zapravljal, kakor da so njegova viri neizčrpni. Dvoru so pomagali zapravljati denar plemiči, ki so prejemale iz državnih blagajn ogromne vsote.

Bili so torej potrebni težki davki. Toda plemiči in cerkveni dostojanstveniki, ko so bili v posesti večjega dela francoske zemlje, so bili skoraj vseh davkov prosti. Tako je moralo vse težko breme nositi preprosto ljudstvo, zlasti kmetiški stan. To breme je bilo tem hujše, ker je država še vedno dajala davke v zakup in zakupniki so potem iztirjavali več, kakor pa bi bili smeli. Kmetje so bili torej silno nezadovoljni.

Nezadovoljni so pa bili tudi delavci v mestih, ki so zelo malo zaslužili, slabo stanovali in se slabo hranili.

Pa niti meščani, ki so si s trgovino in obrtjo pridobili večje premoženje, niso bili zadovoljni, kajti sramotno se jim je zdelo, da gledajo plemiči in višji duhovniki nanje zaničljivo in da sami nimajo nikakih javnih pravic.

Tisti, ki so čitali spise pisateljev prosvetljenstva, so bolj in bolj uvidevali, da tako ni prav, in prihajali so do prepričanja, da si bo moral narod sam spremeniti svojo usodo, češ, da ima k temu pravico, kajti po prirodnem pravu pripada njemu suverenost, t. j. gospodstvo v državi.

Da narod kaj takega res lahko izvede, za to so imeli Francozi primer v Severni Ameriki. Tam so imeli Angleži trinajst kolonij, ki so jim skušali kratiti njihovo samoupravo. Kolonije so se jim uprle in po večletni vojni ustanovile »Združene države Severnoameriške« ali »Unijo Severnoameriško«. Unijo pa so uredile po naukih francoskih pisateljev prosvetljenstva; v njej je zavladala enakost in suveren narod si je jel sam krojiti svojo usodo potom državnega zbora ali parlamenta. Mnogi Francozi so bili v Ameriki, kjer so pomagali v boju proti Angležem. Videli so nov način državne uredbe in zato so tem bolj težili po sličnem prevratu v lastni domovini.

Iz teh vzrokov je vzplamnela velika francoska revolucija, ki se je začela leta 1789. in je trajala več let. Revolucija je proglašala velike ideje enakosti, svobode in bratstva (*égalité, liberté, fraternité*), o katerih je menila, da se bodo kmalu razširile po vsej Evropi in ji prinesle novo, lepšo dobo. V znamenju teh idej je revolucija v Franciji odpravila vse predprave plemstva in duhovščine, razdelila njuno posest med ubožno ljudstvo in uvedla popolno enakost pred

zakonom; uvedla je tudi v življenje ljudsko suverenost, ki bi jo narod izvajal potom svojega državnega zbora.

Revolucija je pa izzvala odpor tistih, ki jim je vzela pravice. Da ne bi bili nevarni, zato jih je revolucionarna vlada v velikem številu dala usmrčevati z giljotino, novim morilnim orodjem z na vrat žrtve padajočo sekiro. Ker so tudi kralja Ludovika XVI. in kraljico Marijo Antoinette, hčer Marije Terezije, dolžili sovražnosti, zato sta tudi onadva morala dati svoji glavi.

Revolucionarna vlada je videla v francoskih državljanih več sovražnikov, kakor pa jih je bilo v resnici, zato je v notrajnosti države uvedla strahovlado. Sočasno pa so pritiskale na revolucionarno Francijo čete raznih evropskih vladarjev, ki so se bali, da bi jim revolucionarne ideje pokvarile podložnike, in so zato skušali z orožjem uničiti te ideje.

V Franciji je nastala velika stiska in težek nered. Iz tega položaja jo je izvedel mladi general Napoleon Bonaparte, ki je državo na znotraj s strogo vojaško roko uredil, na zunaj pa premagal vse njene sovražnike. Več ko petnajst let je držal s svojimi vojaki, ki so se navdušeno borili najprej za bratstvo, enakost in svobodo, potem pa zanj, v strahu in pokornosti vso Evropo. V časn svojega največjega sijaja se je proglasil za cesarja Francozov (1804). Njegov glavni nasprotnik Habsburžan Franc je tedaj odložil naslov nemškega cesarja in se proglasil za avstrijskega cesarja.

Ko pa je Napoleon leta 1812. v vojni proti Rusiji prodril do Moskve, tedaj ga je dohitel strašen udarec. Rusi so zažgali Moskvo in uničili vsa živila, tako da se je Napoleon sredi ostre zime moral vrniti. Na povratku je izgubil vso svojo veliko vojsko, bolj od zime ko od ruskih vojakov. Zdaj je vstala proti njemu skoraj vsa Evropa, ki ga je v bitki narodov pri Lipskem na Saškem leta 1813. porazila. Napoleon je prišel po ponovnem porazu v roke Angležem, ki so ga do smrti držali v prognanstvu na samotnem otoku Sv. Helene.

Evropski vladarji in njihovi diplomati pa so se leta 1815. sešli na dunajskem kongresu ter na novo uredili karto Evrope. Ker so hoteli odpraviti vse sadove francoske revolucije, zato se z dunajskim kongresom pričinja v evropski zgodovini perioda reakcije, t. j. vzpostave starega stanja.

Trije najmogočnejši izmed znagovitih vladarjev, ruski car, avstrijski cesar in pruski kralj, so še sklenili posebno zvezo, imenovano Sveta zveza, s katero so se obvezali, da bodo vladali svoje narode v znamenju krščanske ljubezni. Tako je želel ruski car Aleksander I., ali kmalu je dobil v Sveti zvezi prvo besedo vsemogočni minister avstrijskega cesarja Franca I., Metternich, ki je Sveto zvezo uporabljal za borbo proti ideji svobode. Zakaj iskra, ki jo je zanesla francoska revolucija po Evropi, namreč z zmago vladarjev nad Napoleonom ni ugasnila, ampak je še nadalje živela v glavah izobraženih svobodnjakov ali liberalcev. Proti njim se je boril Metternich.

Naš narod v dobi velike francoske revolucije in reakcije.

Med Jugoslovane, živeče v habsburški monarhiji, je bilo že prosvetljenstvo zaneslo prve žarke prosvete in narodne zavesti. Francoska revolucija je to oboje še okrepil; ne samo zaradi tega, ker so njene ideje v knjigah skrivnjaj prilajale med izobražence našega naroda, ampak še bolj zato, ker so Francozi nekaj let bili državni gospodarji znatnemu delu našega nuroda. Ko se je revolucijska doba končala, je bila težnja po prosveti in narodni svobodi v najboljših sinovih nuroda že tako močna, da je reakcija ni mogla več premagati.

Drugi del naroda je še vedno živel pod sirovo silo turške države. Ko se je Avstrija bojevala s Turčijo, se je bil že večkrat uprl, toda vedno brez uspeha. Pridobival pa si je vojnih izkušenj in v borbah je rasla njegova samozavest, tako da se je zdaj z lastno silo dvignil in se osvobodil; sicer je še enkrat podlegel, pa zopet se je dvignil in za vedno utemeljil svojo svobodo.]

• Zapadni del našega naroda v dobi francoske revolucije in reakcije.

Habsburški vladarji. Ob početku francoske revolucije je vladal še Jožef II., njemu je sledil brat Leopold II. (1790—1792), njemu sin Franca I. (1792—1835) in temu zopet sin Ferdinand »Dobrotljivi« (1835—1848).

a) **Zapadni del našega naroda za francoske revolucije.**

Francози dajo Dalmacijo in Istro Avstriji (1797). Silni Napoleon Bonaparte je rad spreminjal karto sveta in ni imel nika-kega spoštovanja do stare slave in moči. Tako je že na svojem prvem velikem bojnem pohodu preobrnil Italijo. Francu I. je vzel Lombardijo, zato pa je napravil križ preko stare benečan-ske republike. Ko je povzročila za hrbtom francoske vojske ne-rede, je ta zasedla Benetke in odnesla mnogo dragocenihi umet-niških spomenikov. V sklenjenem miru je pa Napoleon odpravil njeno svobodo ter jo je z jugoslovanskimi zemljami vred (z Istro, Dalmacijo in Boko Kotorsko) dal za odškodnino Francu I. *mir je bil sklenjen 1797*

Dalmacija je bila v srednjem veku jedro hrvatske države in ko so se zdaj v deželi dovedeli, da je prišla pod Avstrijo, tedaj so vsi enodušno zahtevali, naj se zedini s Hrvatsko, toda na Dunaju niti tedaj niti pozneje o tem niso hoteli čuti.

Dalmacija postane francoska (1805). Ko je Napoleon drugič Franea potolkel (1801), mu je še pustil Dalmacijo, ko pa ga je tretjič porazil, mu jo je v miru v Bratislavi (1805) vzel in jo spremenil v posebno francosko deželo. *v 2. svet. voj. 1918*

Napoleon je polagal veliko važnost na posest Dalmacije, kajti mislil je na bodočo vojno z Rusijo, ki bi jo iz Dalmacije preko Balkanskega polotoka lahko napadel z južne strani. Toda Rusi so se bili s svojimi zavezniki Črnogorci vgnezdili v Boki Kotorski in so se trudili, da bi dobili na svojo stran še Dubrov-nik; Napoleon pa je ukazal svojim četam, naj zasedejo Du-brovnik, in je s tem Russe prehitel. Kralju nato je izdal odlok o ukinitvi dubrovniške samostalnosti (1808). Tako je prestala staroslavna dubrovniška republika kakor malo prej benečanska.

S prihodom Francozov so nastali za v benečanskem in v kratkem avstrijskem robstvu izmučeno Dalmacijo srečnejši dnevi. V kratkih letih se je vsa prenovila. Napoleonov dalmatin-ski namestnik Visko Dandolo je bil Dalmaciji pravi oče. Da bi imela vlada čim tesnejši stik z ljudstvom, so vso deželo razdelili v okrožja, ta zopet v okraje, ki so obsegali po več občin. Okrožjem in okrajem so bili na čelu večji cesar-ski uradniki, dočim so občine vodili od vlade imenovani

župani. Dalmacija je imela zdaj tako pošteno upravo in tako brzo ter pravično sodstvo kakor še nikdar poprej. Zlasti pa je doslej zatiranemu narodu delo dobro, da so bili odslej pred zakonom vsi enaki ne glede na stan in rod in da so lahko v službi napredovali samo sposobni ljudje.

Dalmatinski kmet je prvi izmed naših kmetov postal sam svoj gospodar, kajti Francozi so proglasili, da je zemlja, ki jo obdeluje, njegova last. Tuji gospodarski strokovnjaki so prihajali, da bi narod učili boljšega gospodarstva. Nagrade so dajali tistim, ki so pridelali boljši krompir ali zasadili mlad gozd. Pazili so tudi na zdravstvene razmere, kajti izsuševali so močvirja, gradili bolnice in eepili otrokom koze. Dandolo je bil tudi silno zavzet za narodno prosveto in za šolo. Ustanovil je v deželi veliko osnovnih šol, več gimnazij in v Zadru ter Dubrovniku licej, kjer so se kot na nekakem vseučilišču šolali bodoči zdravniki, odvetniki, inženirji itd. Francozi so pričeli izdajati tudi prvi hrvatski časopis, ki je bil pisan sočasno v italijanskem in v hrvatskem jeziku. Bil je tednik ter se je imenoval »Il regio Dalmata — Kraljevski Dalmatinec.« *do tu*

Napoleon osnuje Ilirske province ali Ilirijo (1809). Ko je Napoleon v četrti vojni porazil cesarja Franca I., mu je v miru v Schönbrunnu poleg Dunaja (1809) odvezel toliko dežel, da je čisto zaokrožil svojo posest na vzhodni strani Jadranskega morja. Te dežele so obsegale: nekaj Tirolske, južnozapadno Koroško, Primorsko in Istro, Kranjsko in pa Hrvatsko od morja do Save. Napoleon jih je združil z Dalmacijo in tako sestavil posebno francosko pokrajino, ki jo je imenoval Ilirske province ali Ilirijo.

Ilirija je bila za Napoleona kot prednja straža proti Dunaju in vzhodni Evropi od ogromnega vojaškega pomena; zato ji je imenoval za guvernerja ali upravitelja svojega izobraženega in pametnega maršala Marmonta, ki je prebival v Ljubljani kot v glavnem mestu Ilirije. Vsa pokrajina se je delila v dežele, te pa, kakor že poprej Dalmacija, v okrožja in okraje s cesarskimi uradniki in v občine, ki jim je vlada imenovala župane. Po vsej Iliriji so nova nezavisna sodišča sodila vsem prebivalcem enako, ne oziraje se na rod in na stan, odlična

francoska žandarmerija pa je po gozdovih nasledovala rokovanjače, ki se jih je radi pogostili vojni nabralo zelo veliko, ter je v kratki dobi napravila tolikšen red, da je bilo po cestah varno potovati.

Kmetu so storili Francozi veliko dobroto s tem, da so ga osvobodili tlake na graščinskih posestvih, nameravali so tudi odpraviti desetino, pa je tako hitro niso mogli.

Da bi se v Iliriji razvila domača obrt, so odpravili stare cene in proglasili obrtno svobodo, pa da ne bi tuji izdelki potiskavali cene domačim, so uvedli za nje na meji carino; še za francosko blago se je plačevala, prosto ji je bilo samo tedaj, kadar se je skozi pokrajino samo prevažalo.

To pa je bilo čestokrat, kajti Napoleon je izdal strogo naredbo, da se mora trgovski promet s Turčijo vršiti preko Ilirskih provinc.

In ceste za trgovino in vojsko so Francozi neizrečeno hitro gradili. V Dalmaciji je nastala prislovica: Avstrijci so osem let (1797—1805) delali načrte in se o njih razgovarjali, Marmont pa je skočil na konja, da bi dal ceste graditi, in ko ga je razjahal, so bile že gotove.

Tudi v Iliriji je bila francoska skrb za šole zelo velika. Kakor že prej v Dalmaciji tako je bilo zdaj odrejeno za vso Ilirijo, da mora vsaka občina imeti osnovno šolo, število gimnazij so v vsej Iliriji zvišali na pet in dvajset; njim se je pridružilo še devet licejev (šol, ki so tvorile prehod med gimnazijo in visoko šolo) pa centralni šoli v Ljubljani in Zadru, ki sta imeli značaj univerz.

Osnovne šole so bile srbskohrvatske, oziroma slovenske in tudi v srednjih šolah sta se verouk in slovnica narodnega jezika poučevala v narodnem jeziku.

Francoski uradniki so tudi v občevanju z ljudstvom morali uporabljati narodni jezik in njihov uradni list »*Télégraph officiel de provinces illyriennes*« je razen v francoskem in nemškem izhajal tudi v našem narodnem jeziku (srbohrvatskem in slovenskem).

Francozi so tudi premišljevali o tem, da-li ne bi kazalo za Slovence in Srbohrvate uvesti isti književni jezik. Marmont je poklical na ljubljansko centralno šolo meniha Sivrića, da bi tu poučeval »ilirski« (t. j. srbohrvatski ali jugoslovanski)

jezik. Toda prvi pravi slovenski pesnik Valentin Vodnik je izjavil, da smo mi vsi en narod, da pa moramo prej odpraviti razlike v narečju, preden bi pisali isti književni jezik. Tako so pisali Slovenci še nadalje svoj književni jezik, kakor so začeli že za reformacije.

Ko je Valentin Vodnik, ki so ga Francozi napravili za ravnatelja ljubljanske gimnazije in za nadzornika osnovnih šol, videl krasni procvit naše prosvete in svobodni razvoj narodnega jezika, se je tako navdušil, da je v odi »Ilirija oživljena«¹ vzneseno proslavil velikega Napoleona, ustanovitelja Ilirije (t. j. Jugoslavije).

Naše rojake je pod Francozi sicer težila vojaška služba, vendar so rajši služili pod francosko zastavo ko prej pod avstrijsko, in na bojiščih so se tako izkazali, da je Napoleon izjavil, da boljših vojakov od naših še nikoli ni imel.

Mnogo bolj so jih težili davki, ki so jih imenovali »fronke«, ker so se plačevali v francoskih frankih. Francozi nikakor niso imeli namena, da bi svoje jugoslovanske državljane izžemali. Toda Napoleon je ukazal, da morajo Ilirske province iz lastnih sredstev vzdrževati svoje uradnike in svoje polke. odtod težki davki. Niso pa naši ljudje pomislili, da so sočasno onostran Save njihovi rojaki izgubili vse denarno premoženje, ker je Avstrijo zadel denarni polom ali bankerot.

Ilirske province pridejo zopet pod Avstrijo (1813). Na Ruskem so se pod francosko zastavo še silno junaško bili jugoslovanski polki in so tam tudi mrtvi ostali. Ko pa je Napoleona leta 1813. pri Lipskem zapustila sreča, tedaj so avstrijske čete udarile tudi v Ilirske province in jih zasedle; narod jim je v svoji neuvidevnosti tuintam pomagal pregnati Francoze.

Večino dobrih francoskih uredb je avstrijska vlada zopet odpravila; tako je kmet zopet delal tlako. Pač pa je pustila Ilirske province pod imenom »kraljestvo Ilirija«² skupaj do leta 1849., samo njihov hrvatski del je leta 1822. zopet združila s kraljevino hrvatsko.

odk b) Zapadni del našega naroda za reakcije.

1. Narodni prerod pri Slovencih.

Dunajska vlada je bila nasprotnica narodni prosveti in svobodi. Ko je za Napoleonovih vojn Avstrija rabila svoje

narode, tedaj jih je klicala na pomoč; ko pa je bil veliki cesar premagan, tedaj pa jim je celo delala ovire v njihovem napredku. Duša dunajske vlade je bil glavni minister knez Metternich, ki je hotel, da bi bilo vse, kakor je bilo nekdanj, ko se je samo vlada brigala za javne zadeve in nihče drugi.

Metternich se je strašno bal, da se ne bi avstrijski državljani okužili s tujimi idejami. Zato ni dovolil, da bi hodili na visoke šole v inozemstvo. Da bi pa teh idej tisti, ki so se vendarle tako ali drugače z njimi seznanili, ne mogli dalje širiti, v ta namen je uvedel strogo nadzorstvo nad tem, kaj se tiska, in nad tem, kaj se v javnosti govori. Pri tem delu mu je bil desna roka vodja avstrijske policije grof Sedlnitzky. Nekoliko je na ta način res zadržal javno širjenje svobodoljubnih idej o narodni suverenosti, ki jih je francoska revolucija razsejala po Evropi. Toda ni jih zatrl, zakaj v tajnih krožkih so se svobodoljubni ali liberalni ljudje z njimi opajali in premišljevali, kako bi jih uvedli v življenje.

Metternich pa avstrijskim narodom tudi ni privoščil, da bi razvijali svoj narodni jezik. Višje šole so bile sicer še deloma latinske, zato pa so bile osnovne šole čisto nemške, le na Primorskem je bila v njih tudi slovenščina v veljavi, drugod pa samo v zasilnih nedeljskih šolah, ki jih je ustanavljala duhovščina.

Vendar pa se je okrepil slovenski narodni prerod. Že prosvetljena doba je v ozkem krogu izobražencev rodila narodno zavest in delo za narodno prosveto. Za časa francoske vlade je ta krog narasel in potom šol in spisov je jela narodna prosveta polagoma pronicati med ljudstvo.

Zdaj je to seme dalje klilo. Naši izobraženi rojaki so se bavili zlasti s sodobno nemško in češko književnostjo; pa so videli, kako pri Nemcih in Čehih in drugod narašča spoznavanje vsega, kar je narodno, in s tem tudi narodna samozavest. Ni čuda, da so se tudi sami jeli zanimati za svoj jezik, za narodno pesem itd.

Z nčénjakom Jernejem Kopitarjem na čelu so pridno proučevali živ narodni jezik in pisali dobre slovenske slovnice. Dolgo jih je tudi mučila skrb, kako bi nekoliko okoren, iz reformacijske dobe izhajajoči črkopis nadomestili z boljšim.

Po nekaterih neuspelih poizkusih so se končno odločili za naš sedanji črkopis, gajico, ki so jo prevzeli od Hrvatov.

Slovniški napredek slovenskega jezika je postal tako očitni, da so ga jeli poučevati v bogoslovnicah, na graški visoki šoli ter na ljubljanskem liceju (današnjem 7. in 8. gimnazijskem razredu), pridnejši gimnaziji pa so ga sami študirali.

Kakor za jezik tako so se zanimali tudi za naše lepce narodne pesmi, ki so jih, posnemajoč druge narode, tudi pri nas pridno zbirali.

Naposled pa je slovenski jezik postal tudi posoda za najgloblja pesniška čuvstva, kakršna so kdaj privrela iz srea kakega Slovenca. Dr. France Prešeren je iz ljubezni do svojega rodu pel v slovenskem jeziku svoje prekrasne pesmi, ki so izhajale v pesniški zbirki ali pesniškem almanahu »Kranjska Čbelica«. Poleg Prešerna je bil duša Kranjski Čbelici njegov učeni rojak, prijatelj in svetovalec Matija Čop. Prešerna pa še niso mnogi prav razumeli in zato je Kranjska Čbelica po nekaterih letih prestala izhajati.

Poleg Prešerna je bil največji slovenski pesnik tedanje dobe v Slovenskih goricah rojeni Stanko Vraz, ki je bil kakor mnogi drugi mladi in navdušeni štajerci mnenja, da je najbolje, ako Slovenci sprejmejo ilirski (t. j. srbskohrvatski) književni jezik, češ, da je Slovencev premalo za lasten književni jezik. Stanko Vraz je zvest temu svojemu prepričanju šel v Zagreb in je svoje pesmi pisal v ilirskem jeziku. Tudi Prešerna bi bil rad pridobil za svoje mnenje, pa Prešeren se ni vdal, ampak je rajši pesnil v svojem kranjskem slovenskem jeziku; tako se je že tretjič odločilo, da pišejo Slovenci svoj književni jezik.

Da se je narodna zavest že tedaj bolj in bolj razširjala med preprostim narodom, zato imata največ zaslug dva moža: dr. Janez Bleiweis na Kranjskem in lavantinski knezoškof Anton Martin Slomšek na štajerskem. Bleiweis je leta 1843. jel izdajati časopis »Novice«, ki se je med narodom zelo razširil; poučeval ga je v gospodarstvu in mu hkrati vzbujal narodno zavest. Slomšek pa je pisal knjige, bodril rojake k snovanju nedeljskih šol, si iz duhovnikov napravljaj vnete sotrudnike in osebno ter po svojih duhovnikih s prižnice opominjal ljudstvo, da je treba svoj narod ljubiti. Da so se ohranili obnejni Slovenci, je v veliki meri njegova zasluga.

Poleg mojstrov peresa je v tej dobi spretno sukal svoj čopič slikar *Matevž Langus*.

Tako so se naši najboljši moške trudili, da bi dvignili narodno prosveto in okrepili narodno zavest; zaenkrat pa še niso imeli možnosti, da bi bili za narod zahtevali prava, ki jih daje narodna suverenost, t. j. tako zvano politično svobodo.

2. Narodni prerod pri Hrvatih.

Plemstvo ni znalo braniti prava narodnega jezika. Ko so po smrti cesarja Jožefa II. hrvatski stanovci (v glavnem plemiči) na svojem saboru sklenili, da naj ima Hrvatska z Ogrsko skupno vlado, tedaj so storili veliko napako. Kajti Madžari so postali toliko drzni, da so skušali hrvatske poslance prisiliti, da bi na skupnem saboru govorili madžarski in da bi se v hrvatske urade uvedla madžarščina kot uradni jezik. Hrvatski plemiči pa še niso bili dovolj narodno prebujeni in se napram madžarski zahtevi niso spomnili na svoj narodni jezik, ampak so branili pravo latinščine. Končno pa so v borbi omagali in so na hrvatskem saboru sklenili, da naj se madžarski jezik uvede v hrvatske gimnazije; tako naj bi se bili hrvatski dijaki pripravljali za poznejše madžarsko uradovanje. Narod hrvatski je bil s tem sklepom seveda nezadovoljen, in domoljubni pesnik *Pavel Štoos* je v svoji pesmi »*Kip domovine*« prikazal v črni zavito majko domovino, ki tuguje od vseh zapuščenca:

»Vre i svoj jezik zabit Horvati
hote, ter drugi narod postati.«

Dočim so stari tugovali nad pomanjkljivo zavestjo svojega plemstva, pa je iz naroda pravkar izhajala mladina, ki se je odločila, da popravi, kar so plemiči zagrešili.

Hrvatska mladina se pripravlja, da bi narod prerodila. V tem času se je bila narodna zavest izmed vseh slovanskih narodov že najsilneje razvila pri Čehih. Njih veliki učenjak *Dobrovský* je marljivo preiskoval slovanske jezike in znanstveno prikazoval, kako ozko so med seboj povezani; hvaležni učenci so mu dali ime »očeta slavistike«, t. j. nauka o slovanskih jezikih. Drug veliki Čeh *Šafařík* pa je najbolje poznaval slovansko zgodovino in slovansko književnost ter je

učil, da so vsi Slovani en rod, ki bi se moral združiti, da si pribori svobodo. Kar sta oba velika učenjaka smatrala za enoto, to je objela v celoti tudi pesniška fantazija velikega Slovaka Kollárja, ki je v svojem delu »Slávy Deera« (Slavina hči) slavil slovansko prošlost in bodočnost. Ti možje so v svojih mislih in čuvstvih prestopili ozke meje poedinih slovanskih narodov; vstvarili so idejo vseslovanstva ali panslavizem.

Idejam teh mož je poleg slovenske in srbske mladine z veliko gorečnostjo sledila tudi Hrvatka mladina, ki se je šolala v tujih mestih, zlasti v Gradcu. S tem, da se je navdušila za vseslovanstvo, je zagorela tudi za svoj narod in za vse, kar je njegovo; zavedala pa se je hkrati, da je le v zvezi z vseslovanstvom njegova prava bodočnost.

V Gradcu se je znašlo mnogo jugoslovanske mladine. Poleg Slovencev so bili tu Srb Mojsije Baltić pa Hrvati Ljudevit Gaj, Dimitrij Demeter in Fran Kurelac. Silno so jih navdušili spisi Čeha Šafařika in Slovaka Kollárja: eden izmed njih, Baltić, pa je tudi zelo ljubil narodne pesmi in pripovedke, ki jih je bil nabral med ljudstvom veliki Srb Vuk Štefanović Karadžić. Čital jih je s svojimi tovariši, ki so se pri njih naučili štokavskega narečja, kakor ga govori zlašč narod v Heregovini.

Med vsemi dijaki pa je bil najgorečnejši Ljudevit Gaj, ki je zelo marljivo študiral ter je bil sijajen govornik. Iz njega je postal voditelj, ki je privedel Hrvate do zmage nad Madžari.

Iz Grada je Gaj šel študirat pravo v Budimpešto, kjer je imel srečo, da se je seznanil s samim Kollárjem in po njem s Šafařikom. V razgovoru s Kollárjem se mu je rodila ideja o pravopisni reformi, t. j. o uvedbi češkega pravopisa (gajice), s čimer bi se odpravila pravopisna neenotnost med Hrvati, in o književni zajednici z ostalimi Slovani; o tem je tudi napisal malo knjižico.

Ilirski pokret dovrši hrvatski narodni preporod. Ko se je Gaj vrnil v Zagreb, je takoj postal središče, okoli katerega se je zbiral mladi svet. Gaj pa je delal načrte o skupnem jeziku za vse Hrvate, Srbe in Slovence ter o političnem in leposlovnem časopisu, s katerim bi s svojimi prijatelji širil svoje ideje med narodom. — Gaj in njegovi prijatelji so se imenovali Ilirce,

in sicer zaradi tega, ker so Srbe, Hrvate in Slovence smatrali za potomce nekdanjih Ilirov, ki so bivali v naši domovini že več stoletij pred Kristom; jezik, ki naj bi bil skupen vsem Hrvatom, Srbom in Slovenceem, so imenovali ilirski jezik. V imenu je bil Napoleon predhodnik Ilireev, kajti on je v Iliriji združil mnogo Slovencev, Hrvatov in Srbov.

Po dolgem molenovanju so na Dunaju dali Gaju dovoljenje, da lahko izdaja v Zagrebu politični časopis in leposlovni list. Tako so ob Novem letu 1855. jele izhajati *Novine Horvatske s književno prilogo Danica Horvatska, Slavoniska i Dalmatinska*. Gaj se je izprva v *Novinah* in v *Danici* posluževal kajkavskega narečja in starega pravopisa, da bi pridobil za svoj pokret kajkavski Zagreb in njega okolico. Toda naslednjega leta je lista prekrstil v *Ilirske Narodne Novine* in v *Danico Ilirsko* ter je hkrati uvedel češki črkopis (gajico) in pa *štokavsko narečje*, skupno i Hrvatom i Srbom.

S tem je Gaj napravil silen korak; na mah je nehala dotedanja pocepanost v hrvatskem književnem jeziku, ko je pisatelj iz Hrvatskega Zagorja pisal drugače ko njegov drug iz Dalmacije, še več, *štokavsko narečje*, ki ga je med Srbi privedel do zmage Vuk Štefanović Karadžić, je postalo književni jezik Hrvatom in Srbom.

Gaj je na Dunaju tudi dobil dovoljenje, da je v Zagrebu lahko osnoval svojo tiskarno, ki je imela mnogo posla, ker on in njegovi prijatelji so pridno pisali.

Mladostni žar Gajevega kroga je vnel za narod celo nekatere plemiče, med njimi izobraženega, starega pa mladostno svežega grofa Janka Draškovića. On pa se je obrnil na hrvatske žene s posebno knjigo, češ, da bo mogoče pravi uspeh doseči šele tedaj, ko se bodo tudi žene vnele za narodno delo. Odzvale so se in pošiljale v *Danico* domoljubne ali patriotske pesmi, sodelovale so v javnih društvi, pri gledaliških predstavah in drugih narodnih zabavah, širile so ilirske knjige in pomagale snovati čitalnice.

Najprej so osnovali čitalnico v Varaždinu, nato v Karlovcu, in naposled v Zagrebu. Kmalu so bile čitalnice v vseh večjih krajih Hrvatske in Slavonije, ali zagrebško Ilirsko

čitalnice so vse smatrale za svojo matice in prejemale iz nje smernice za svoje delo. V zagrebški čitalnici so nastale vse znatne ideje ilirske dobe, tu so bile zamišljene in iz nje so nastale mnoge hrvatske ustanove, izmed katerih nekatere obstajajo še dandanes. Tako je nastalo *Gospodarsko društvo*, *Narodni muzej*, *gledališče*, *Matica Ilirska*.

Izmed pisateljev je pisal *Dimitrij Demeter* drame, *Ivan Kukuljević* je z uspehom preiskoval narodno zgodovino, *Ivan Mažuranić* in *Peter Preradović* pa sta zaslovela kot odlična pesnika. Med glasbeniki si je pa pridobil velikih zaslug *Vatroslav Lisinski*.

Politični učinek ilirskega pokreta. Grof *Jauko Drašković* je brž po Gajevev povratku v Zagreb stopil na stran ilirskega pokreta in se je trudil, da pridobi zanj tudi druge plemiče. V ta namen je za nje napisal poseben spis, v katerem je očrtal politični hrvatski program. V njem zahteva, naj se v eno politično enoto *Veliko Ilirijo* združijo te-le zemlje: *Hrvatska*, *Reka*, *Slavonija*, *Vojna krajina*, *Dalmacija*, *Bosna*, *Krajijska*, *Štajerska* in *Koroška*. Na tem področju naj bo štokavsko narečje ali ilirski govor, kakor so tedaj pravili, uradni jezik in hrvatski ban naj vlada tu v kraljevem imenu z isto močjo, kakor jo je imel nekdanj.

Koj nato se je na hrvatskem saboru prvič začel narodni govor. General *Rukavina* se je namreč zalivalil v njemu, ko so ga izvolili za banovega vojaškega namestnika. Na ogrsko-hrvatskem saboru so pa Hrvati na nasilne madžarske zahteve, naj bi se na Hrvatskem uvedel madžarski uradni jezik, jeli groziti z uvedbo lastnega narodnega jezika in ob vsaki priliki so na hrvatskem saboru zahtevali, naj se *Vojna krajina* in *Dalmacija* združita s Hrvatsko.

Seveda je pa ostalo med hrvatskimi plemiči še vedno nekaj takih, ki so bili na strani Madžarov. Ker so se Madžari prestrašili silnega ilirskega pokreta, so te svoje pristaše združili v tako zvani *madžaronski stranki*, ki naj bi bránila njihove namere. Ilirci so odgovorili s tem, da so se struili v *ilirski stranki*.

Madžaroni so počeli na Dunaju klevetati Ilirce, češ, da so veleizdajalci in v službi pravoslavne Rusije. Pridružil se jim

je tudi sultan, ker se je ilirsko gibanje močno širilo tudi med bosanskimi katoličani, in sicer po zaslugi frančiškanov, med katerimi sta se zlasti odlikovala fra Ivan Jukić in fra Grga Martić. Cesar se je ustrašil in je leta 1845. prepovedal ilirsko ime in ilirski grb, polmesece z zvezdo. Gajeve novine so se odslej imenovale Narodne novine, stranka pa Narodna stranka. Vrh tega se je tudi na Hrvatskem uvedlo strogo nadzorstvo nad vsebino spisov, ki naj bi se tiskali, t. j. cenzura.

To je bil težak udarec Ljudevitu Gaju, ki so ga dolžili, da je vse to zakrivil, češ, da je preveč bučno in neoprezno nastopal, tako je bil malo prej tudi v Rusiji. Gaj se je umaknil iz javnega življenja in vodstvo Narodne stranke je prevzel Ivan Kukuljević.

Madžaroni bi bili radi dobili večino na hrvatskem sahoru, da bi preprečili izvedbo narodnega programa. V ta namen so se silno trudili, da bi pri volitvah županijskih uradnikov prodrli s svojimi kandidati, ker so županijski uradniki lahko vplivali na izvolitev saborskih poslancev. Najostrejša borba je bila pri volitvah za zagrebško županijo leta 1845., ko je prišlo do spopada z vojsko. Ubitih je bilo skoraj dvajset nedolžnih ljudi in še mnogo več ranjenih (julijske žrtve). Odtlej je rasla borbenost Hrvatov in njih mržnja na Madžare od dne do dne.

Zmagala je Narodna stranka, kajti leta 1847. je hrvatski sabor napravil enega izmed najvažnejših svojih sklepov te dohe: uvedel je narodni jezik v vse javno življenje in v vse urade na Hrvatskem in v Slavoniji.

5. Narodni prerod pri Srhii.

Za vojno z Napoleonom so Srhi v Avstriji silno trpeli, kajti kot odlične vojake so jih izrabljali na vseh bojiščih; po nastopu miru so se pa lahko posvetili mirnemu delu ter so zelo hitro gospodarsko napredovali.

Veliko ljubezen so posvečali svojemu šolstvu. Pridno so ustanavljali osnovne in srednje šole; za vzgojo učiteljev in duhovnikov pa je skrnelo njihovo učiteljišče in dvoje hogo-slovij. Šole so vzdrževali sami s svojimi dobrovoljnimi prinosi.

Višje znanje pa so si pridobivali na univerzah v Gradeu, na Dunaju in Pešti in povsod so si dijaki ustanavljali dijaške družine, v katerih so se navduševali s Šafařikovimi in Kollárjevimi idejami in se bavili s proučevanjem narodnega jezika in narodne zgodovine.

Dočim je bil v dobi prosvetljenstva Dunaj središče srbskega prosvetnega delovanja, je zdaj postala to Pešta, ki ji je sledil Novi Sad. V Novem Sadu je več ko deset let deloval kot profesor na gimnaziji sam učeni Šafařik.

Da bi laže vršili kujiževno delo, v ta namen so srbski rodoljubi leta 1826. osnovali Matico Srbsko, ki je postala duša kulturnega dela med Srbi. Njen zbornik Srbski Letopis je postal glavno glasilo, v katerem so učeni Srbi v Avstriji objavljali svoje znanstvene razprave.

Med srbskimi pisatelji je še vedno bila živa borba med slavenosrbskim in med narodnim jezikom. Za narodni jezik je po Dositeju Obradoviću vodil borbo velik Vuk Štefanović Karadžić, ki se je sicer rodil v Srbiji, pa je večinoma živel v Avstriji. Vuk je tudi velik zbiratelj narodnih pesmi, pisatelj velikega slovarja, gramatike in utemeljitelj novega srbskega pravopisa. V borbi za narodni jezik sta mu pomagala slovničar Jurij Daničić in pesnik Branko Radičević.

Srbi v Vojvodini so se borili tudi na političnem polju, úpirajoč se pomadžarjenju in zahtevajoč, da se iz Vojvodine napravi posebno srbsko politično ozemlje, ki ne bi bilo pod pod mađzarsko Pešto.

Vobče je v tej dobi pri Srbih v Avstriji narodna zavest tako porasla kakor pri malokaterem drugem narodu.

Pregled. Po dunajskem kongresu je pod Metternichovim vodstvom zavladala reakcija, ki je skušala urediti vse življenje tako, kakor je bilo pred vojno. Vendar pa so med izobraženei tajno živele svobodoumne ali liberalne ideje o narodni suverenosti, t. j. politični svobodi. Izobraženei našega naroda se še niso mogli dovolj baviti s političnimi idejami, ker so morali prej s prosveto in bujenjem narodne za-

vesti ustvarjati naš narodni preporod. — Pri Slovencih so slovničarji (prvi med njimi Kopitar) preiskavali narodni jezik, ljubitelji pesništva in pesniki (prva med njimi učenjak Čop in pesnik Prešeren) so izdajali Kranjsko Čbelico, Bleiweis je z Novicami izobraževal in probujal preprosti narod, ki mu je ob meji škof Slomšek zabičeval, da mora svojo narodnost ljubiti. Vraz je kot Ilirec hotel, da bi tudi Slovenci pisali ilirski jezik, toda drugi tega niso hoteli, pač pa so sprejeli od Ilireev črkopis — gajico. — Na Hrvatskem plemstvo radi premajhne narodne zavesti ni znalo z uspehom odbijati madžarske imperijalistične (t. j. gospodovalne) zahteve: zato so mladi Ilirci pod vodstvom Ljudevita Gaja prevzeli borbo, ki so jo najprej vršili na prosvetnem polju, izdajajoč liste in pišoč knjige. Končno so prešli na politično polje ter so leta 1847., pridobivši zase tudi plemiče, dosegli, da je hrvatski sabor uvedel narodni jezik v javno življenje in v urade. — Srbi so si gospodarsko zelo opomogli. Šole so vzdrževali sami. Prosvetno središče se je z Dunaja preneslo v Pešto in odtod v Novi Sad. Še vedno živo borbo za uvedbo narodnega jezika v književnost je uspešno dobojeval Vuk Štefanović Karadžić, zbiratelj narodnih pesmi. Na političnem polju so se Srbi branili proti pomadžarjenju in za od Pešte nezavisno Vojvodino.

Borba Srbov proti Turkom in prva ureditev narodne države.

a) Prvi srbski upor.

Svištovski mir je Srbe razočaral. V svištovskem miru je Avstrija Srbom izgovorila samo amnestijo, t. j. oproščenje kazni za udeležbo v vojni proti Turkom, in pa obvezo, da mora vladati na meji mir, torej tudi v glavni srbski oblasti.

v beograjskem pašaluku. Toda Srbi so pričakovali vsaj samoupravo (avtonomijo) ter so bili silno razočarani. Avstriji ni bilo za to, da bi se bila za njo potegovala, ker se je bala, da bi postala Srbija preveč privlačna za njene Jugoslovane.

Janičarji morajo iz beograjskega pašaluka. Janičarji so bili že dolgo strašna nadloga turške države; bili so samo krdelo neizvežbanih in nepokornih vojakov, ki so živeli od plenjenja in se niso brigali niti za ukaze samega sultana. Tedanji sultan, prosvetljeni Selim III., je hotel svištovski mir res izvesti; Srbi so se mirno vračali na svoje domove, in ker so bili janičarji glavna nevarnost za mir v pašaluku, jim je sultan ukazal, da ga morajo zapustiti; saj radi njihove nepokornosti jih je itak sovražil. Janičarji so se umaknili v sosednji Vidin ob Donavi, kjer je bival paša Pasvan-Oglu, ki je bil sultanov odmetnik. z njim so se zvezali in skupaj bojevali.

Turški sultan da Srbom avtonomijo. Zdaj pa se je zgodilo nekaj nenavadnega. Sultan se je izkazal Srbom prijaznega in jim je dal avtonomijo: vso notranjo upravo naj vršijo domači knezi, ki naj pobirajo tudi letni davek ter ga sami oddajajo beograjskemu paši. Še več: sultan se je obvezal, da janičarjev na nikak način ne pusti več v beograjski pašaluk. Ker pa so iz Vidina le vanj silili, zato je beograjski paša s pomočjo Srbov odbijal njihove napade.

Janičarji se pa vendarle vrnejo. Končno je sultan omagal. V daljnem Egiptu ga je namreč napadla vojska močnega Napoleona, tako da ni imel čet za borbo proti janičarjem in Pasvan-Ogli. Janičarji so se vrnili v pašaluk in na mah je bil konec srbske avtonomije. Samega sultanovega pašo so ubili in vso oblast so si razdelili med seboj njihovi štirje poglavarji ali dahije. Ti so poslali v vse kraje svoje ljudi, ki so prevzeli upravo, silno povišali davek in za vse svoje potrebe uvedli tlako. V beogradski pašaluk se je nagnilo vse polno potepuhov in propalic in z njimi so janičarji vladali srbskemu narodu.

Poboj srbskih knezov. Tedaj so srbski knezi sestavili pritožbo na samega sultana, ki mu naročajo: »*Ako si ti naš cesar, reši nas teh nasilnosti!*« Sultan je janičarje strogo ukoril, oni pa so še nasilneje postopali. Srbi so se jeli

pripravljati na upor. Janičarji so o tem zvedeli in so v začetku leta 1804. pobili več ko sto odličnih Srbov.

Dogovor Srbov v Orašcu. S tem pokoljem je bila mera polna. V Orašcu v Šumadiji se je v februarju 1804. sešlo okrog pet sto najuglednejših Srbov, ki so se dogovorili, da se upro, in hrabrega Jurija Petrovića (imenovanega Karadorde) so si izbrali za vodjo. Jurij Petrović se je hrabro boril v Kočini krajini, po končani vojni je doma v Topoli kmetoval, nato pa se je bil z janičarji. Z dogovorom v Orašcu so seznanili ljudstvo in ga pozvali pod orožje.

Poguba dahij. Srbi so se takoj lotili utrjenih mest, ki so bila v rokah dahij. Sultanu pa so poslali sporočilo, da so se v njegovem imenu dvignili proti nepokornim dahijem, hkrati pa so prosili ruskega carja za posredovanje.

Sultan je takoj naročil bosanskemu paši, naj napravi red v beograjskem pašaluku. Paša je prišel z vojsko in korakal z njo v Beograd, pred katerim so že bile srbske čete. Dahije so pred pašo zbežali in se po Donavi umaknili na otočič Ada Kale, kjer jih je paša dal pobiti.

Borba se obrne proti sultanu. Ko je paša to opravil, se je vrnil v Bosno. Pred odhodom se je samo še dogovoril s Srbi, da se vrne pašaluku prejšnja avtonomija. Toda ta dogovor bi bil moral potrditi še sultan. Iz Carigrada pa še odgovora ni bilo. Tedaj so Srbi na prigovarjanje ruskega carja sami poslali svoje zahteve v Carigrad, in sicer nekoliko večje: sami da si hočejo voliti starešine, ki bi deželo upravljali pod vrhovno oblastjo sultanovo; sami si bodo pobirali davek in ga pošiljali sultanu v Carigrad; turška vojska naj za vedno zapusti beograjski pašaluk.

Sultan teh zahtev ni hotel sprejeti ter je niškemu paši naročil, naj nduši upor. Paša je šel z vojsko nad Srbe, toda pri ^{fin. av. vo.} Ivan k o v e č u ga je Karadorde odločno premagal (1805).

Velike srbske zmage leta 1806. Ta velika srbska zmaga se je zelo dojmila turške vlade in sultan je ukazal niškemu in bosanskemu paši naj vsak s svoji strani udarita na Srbe. Toda niški paša je bil poražen pri Deligradu in bosanski pri Mišarju v Mačvi. Kralju nato so Srbi končno zavzeli še Beograd.

Rusi postanejo zavezniki Srbov. Po teh velikih neuspehilih so se Turki že začeli pogajati s Srbi za mir, to pa zato, ker so pričakovali vojno z Rusijo. Srbi pa so se rajši zvezali z Rusi, ki so vojno res pričeli. Toda Rusi so kmalu sklepili premirje, ne da bi bili Srbom zagotovili neodvisnost. Tedaj pa so si vodje srbskega upora drug drugemu jeli očitati, zakaj se ni prej sprejel mir, ki ga je sultan ponujal. Nesloga, ki se je zdaj med vodji zacimila, že ni več izginila in je Srbom mnogo škodovala. Rusi so kmalu zopet nadaljevali vojno, toda sprti Srbi niso več želi tolikšnih uspehov. Sam Karadorde je sicer uspešno prodiral proti Črni gori, toda njegov drug Stevan Sindelić je pri Kamenici pri Nišu padel v silno junaški borbi, ker mu neki drug vodja ni hotel priti na pomoč. Turki so padlim Srbom porezali glave in jih vzdali v stolp ob cesti. To je slovita Čele-kula (stolp mrtvaških glav), ki še danes stoji, le prikrita je s kapelico in glave so zdaj pod ujo v zemlji pokopane. Niti Rusi sami niso vodili uspešne vojne in so sklepili s Turki mir v Bukareštu leta 1812., ker so pričakovali Napoleonov napad.

Mir v Bukareštu in Srbi. Rusi so sicer zahtevali za Srbe svobodo, toda Turki je niso dali. Obljubili so samo amnestijo, pa Turki se bodo zopet vrnili v srbska mesta. Turki so obljubili tudi avtonomijo, vendar o tem, kaka naj bo, bi se morali Srbi sami sporazumeti s Turki. Med Srbi je zavladovalo malodušje.

Turki zavzamejo Karadordevo Srbijo. Karadorde se je večkrat skušal pogajati s Turki, toda brez uspeha. Sultan je poslal nad Srbe tri vojske, eno iz Bosne, drugo iz Niša in tretjo iz Vidina. Ko so se Turki že bližali Beogradu, je oktobra 1815. Karadorde zapustil Srbijo in prešel v Avstrijo. Za njim se je podalo še več vodij in mnogo naroda. Kdor je ostal doma, je bil izpostavljen turškemu meču, ali pa je moral v planine.

Turki so grozno gospodarili, ker so bili Rusi še vedno zaposleni z vojno proti Napoleonu. Prav tedaj, ko so evropski vladarji bili zbrani na dunajskem kongresu, je Avstrija na rusko prigovarjanje izpustila srbske vodje s Karadorde, da so se skozi Srem mogli podati v Rusijo. Ko se je v Srbiji razvedelo, da je Karadorde v Sremu, je vojvoda Hadži-Prodan začel nov upor, ki so ga Turki krvavo potlačili; nad vodji so se strašno maščevali (1814).

do tu

b) Drugi srbski upor.

Miloš Obrenović začne upor. Za Karadordeve Srbije so Srbi spoznali, koliko je vredna svoboda, in so zato sedanje grozovitosti tem težje prenašali. Bilo jih je naposled preveč celo potrpežljivemu knezu Milošu Obrenoviću, ki se je bil po porazu leta 1831. predal Turkom ter jim je verno služil. In zdaj je opazil, da tudi njemu preti nevarnost.

Odločil se je, da Turke prehití. Bilo je v selu Takovu v Šumadiji na cvetno nedeljo leta 1815., ko je po službi božji proglasil splošen upor, češ: »Tu imate mene in pa vojno proti Turkom!« Ljudstvo je sprejelo njegov poziv.

Miloš je hitro nastopal in je kmalu porazil domače Turke, tako da je postal gospodar v deželi. Sultan je poslal proti njemu tako rumelijskega kakor tudi bosanskega pašo, toda Srbe je čuval izpremenjeni mednarodni položaj. Napoleonove vojne so bile zaključene in zmagovita Rusija je grozeče zahtevala, da turška vojska ne sme prodirati. Sultan se je ustrašil in rumelijski paša Marašlija se je po sultanovem nalogu z Milošem mirno pogodil. Srbija naj še nadalje ostane turški pašaluk, ki naj ga upravlja vezir v Beogradu. Miloš pa naj bo knez nad vsemi drugimi knezi; upravlja naj deželo v notranjih zadevah in pobira naj davek. V Beogradu je še bila ustanovljena »narodna kancelarija«, v kateri je dvanajst srbskih knezov sodilo Srbom za najtežje krivice.

Sultan je na Miloševo željo imenoval Marašlijo za beograjskega vezirja, na ostale točke pogodbe pa ni hotel dati podpisa; kljub temu pa se je izvajala.

Karadordeva smrt. Pa tudi mnogo srbskih knezov je bilo nezadovoljnih z Milošem kot svojim poglavarjem. Tudi oni so se bili odlikovali v uporu in so bili vrhu tega večji v pisanju in čitanju, česar sicer nadarjeni Miloš ni znal. Miloš se jih je reševal na ta način, da jih je s svojim prijateljem vezirjem Marašlijem dajal ubijati. Najnevarnejši mu je seveda bil Karadorde, ki se je leta 1817. vrnil iz Rusije v nameri, da v dogovoru z Grki dvigne na noge vse kristjane Balkanskega polotoka in jih osvobodi. Miloš pa ga je dal zavratno umoriti.

Narodna skupščina proglasi Miloša za dednega kneza. Tako se je Miloš rešil svojih glavnih tekmecev in utrdil svojo oblast.

Nato je sklical v Beograd starešine naroda na narodno skupščino, ki ga je proglasila za dednega kneza.

Tudi sultan prizna srbsko samoupravo in Miloša za dednega kneza. K temu ga je prisilila Rusija, kjer je Aleksandru I. leta 1825. sledil njegov sin Nikolaj I., ki se je z vso silo zavzel za pravoslavne brate v Turčiji, za Srbe in Grke. Ker Turčija ni hotela njegovim zahtevam ugoditi, ji je v zvezi z Anglijo in Francijo napovedal vojno. Ruska vojska je prekoračila Donavo in Balkan ter prišla v bližino Carigrada. Turki so morali podpisati mir v Drinopolju leta 1829. Ta mir je prinesel Grkom svobodo in Srbom avtonomijo. Srbi so dobili pravo, da si sami volijo kneza, da imajo v svojih rokah notranjo samoupravo, da si lahko ustanavljajo bolnice, cerkve, šole in tiskarne, da sami pobirajo davek ter ga v določeni vsoti deloma pošiljajo v Carigrad. Sultan je te določbe podpisal; posebej pa je še priznal Miloša za dednega kneza.

Po tem miru je ostal še v Beogradu sultanov vezir in nekatere trdnjave so še ohranile turške posadke. Turško prebivalstvo pa je smelo bivati samo še v mestih.

c) Notranje razmere v avtonomni Srbiji.

Knezi te dobe. Miloš Obrenović (1815—1859), Milan Obrenović (1839), Mihajlo Obrenović (1839—1842), Aleksander Karadordević (1842—1858).

Miloš se bori za neomejeno oblast. Miloš je bil močna in trda osebnost; kot tak si je dotlej, dokler ni sultan po drinopoljskem miru potrdil srbske avtonomije, znal ohraniti neomejeno oblast v deželi.

Ko pa je s to potrditvijo postalo stanje Srbije stalnejše, tedaj je nastalo med ljudstvom radi njegova strahovlade veliko nezadovoljstvo. Narod je zahteval, da se skliče narodna skupščina. Miloš je to obljubil. Ker pa je s sklicanjem odlašal, je nastal upor. Miloš se je vdal. Narodna skupščina se je sešla in na svečnico leta 1835. je bila proglašena v njej tako zvana sretenjska ustava (sretenje = svečnica), ki določa, da naj ima Srbija odslej redno narodno skupščino, v katero naj narod voli 100 nad 50 let starih poslancev in ki naj s knezom skupaj odloča o davkih in proračunu.

Proti tej ustavi sta pa nastopili Rusija in Turčija, češ, da se tako važna zadeva ne sme reševati brez njunega sodelovanja. Zdelo se jima je namreč, da bi se s to ustavo umiril narod, Miloševa oblast bi pa ostala enako močna, ker bi narod volil za poslance neuke ljudi. Zato pa sta prisilili Miloša, da je sprejel leta 1858. drugo, od njiju predlagano ustavo, tako zvano **turško ustavo**. Ta ustava določa, da naj ima zakonodajno in proračunsko oblast **državni svet**, v katerega naj Miloš imenuje za dosmrtno člane 17 uglednih mož, med katerimi je bilo mnogo njegovih nasprotnikov.

Ti svétniki so bili ponosni in močni možje, pa se Miloš z njimi ni mogel razumeti. Rajši se je odpovedal prestolu v korist svojemu sinu **Milanu** (1859).

Knez Milan. Milan pa je bil težko bolan in je kmalu nato umrl. Knez je postal drugi Milošev sin, **Mihajlo**.

Knez Mihajlo. Pa tudi Mihajlo ni mogel delati z državnim svetom. Zato je poskusil vladati samovoljno, ne da bi se brigal zanj. Tedaj pa je svétnik **Vučić** začel upor, pred katerim je Mihajlo zapustil Srbijo, ker ga je vojska pustila na cedilu (1842).

Knez Aleksander Karadorđević. Zopet se je sestala **narodna skupščina**, ki je oklicala za kneza **Aleksandra**, sina junaka iz prvega upora Karadorđe.

Velikost tedanje Srbije. Kneževina Srbija je na severu segala do Save in Donave, na zapadu do Drine, na jugu do Golije in Kopaonika, na vzhodu do Timoka.

Uprava. Do potrditve samouprave po sultanu se je Srbija delila kakor prej v **sela**, **kneževine** in **nahije**; poslej pa je Miloš za kneževine uvedel izraz **srez** in za nahije **okrožje**. Njihovi predstojniki so se prej imenovali **knezi**, poslej pa **načelniki** in naziv knez je ostal samo Milošu kot državnemu poglavarju in njegovim naslednikom. Uradniki so bili do sprejetja turške ustave (1838) samo Miloševi služabniki, poslej pa so postali ugledni državni nameščenci s stalno plačo in pokojnino.

Po sprejetju turške ustave so se jeli tudi izdajati zakoni, ki so urejevali pravni položaj državljanov. Sestavljali so jih večinoma Srbi iz Avstrije, ker študiranih domačinov še ni bilo.

Prosveta. V Miloševi Srbiji je bilo izprva zelo malo osnovnih šol, šele po letu 1830. je njihovo število hitreje naraščalo. Tistega leta (1830) je bila ustanovljena v Beogradu prva gimnazija, ki so ji sledile še nekatere, pa bogoslovje, vojna, trgovska in poljedelska šola. V Beogradu so ustanovili tudi Narodno biblioteko in muzej. Najvišjo izobrazbo v domovini je dajal beograjski licej, iz katerega je pozneje nastala velika šola, sicer pa so polagoma jeli pošiljati dijake v Pariz; po svojem povratku so kot parizlije uživali velik ugled. Leta 1831. je bila tudi ustanovljena državna tiskarna, v kateri se je izza leta 1834. tiskal uradni list »*Novine Srpske*«, prvi časopis v Srbiji.

Cerkev. Razmere v cerkvi so bile dolgo žalostne. Cerkveni poglavarji so bili neučeni Grki, ki so živeli nemoralno ter niso imeli srea za ljudstvo. Šele leta 1832. je dosegel Miloš tudi cerkveno samoupravo pod domačim mitropolitom, ki pa ga je moral potrditi carigrajski patriarh; poslej so se razmere jele boljšati.

Gospodarske razmere. Ko so Turki odšli iz dežele (ostali so samo še v mestih) je njihova spahijska (veleposestniška) zemlja prišla v roke kmetov, ki so si zelo opomogli. Počasi pa se je razvijala obrt, ker je težko tekmovala z uvoženim blagom. Trgovalo se je največ z živino in svinjami, ali izvažati je smel to blago dolgo samo Miloš, ki je radi tega postal prvi bogataš v deželi; šele po uvedbi turške nstave je bil izvoz dovoljen tudi drugim. Za Miloša so zopet polagoma jeli izkoriščati srbske rudnike.

Javna varnost. Zaradi dolgotrajnih vojn je vladalo izprva hudo razbojništvo, toda Miloš je s težko roko napravil red, tako da se je zopet dalo mirno potovati in trgovati.

Črna gora.

Peter I. Petrović Njegoš. Črnogorci so nadaljevali svoja junaštva tudi v tej dobi. Za Kočine krajine so se junaško borili s Turki pod Petrom I. Petrovićem, toda tako Avstrijei kakor Rusi so v mirovnem sklepu na nje pozabili. Tedaj je skadarski paša dvakrat udaril v deželo, ali obakrat je bil težko poražen, drugič pa celo ujet. Nato so za Napoleonovih vojn Črnogorci dvakrat zasedli Boko Kotorško: prvič so jo morali

izročiti Francozom, gospodarjem Dalmacije, in drugič Avstrijcem po zmagi zaveznikov nad Napoleonom. Vladika Peter I. Petrović se je mnogo trudil, da bi sprijateljil sprta plemena. Sam je dajal dober zgled z vzornim življenjem in vsi so mu radi pokoravali.

Peter II. Petrović Njegoš. Petru I. Petroviću je sledil njegov nečak Peter II. Petrović Njegoš. Tudi on se je bojeval s Turki in skrbel za napredek ljudstva. Na Cetinju je ustanovil prvo tiskarno in prvo šolo. Toda najbolj se je proslavil kot pesnik. V najlepšem svojem delu, »Gorskem venecu«, proslavlja narodno junaštvo in priporoča svojim rojakom slogo.

Danilo I. Petra II. Petrovića nečak in naslednik Danilo I. ob nastopu vlade ni hotel postati menih in vladika, ampak se je kot posveten človek proglasil za črnogorskega kneza (1851). Tedaj so Črni gori nehali vladati cerkveni poglavarji.

Bosna.

Husein Gradaščević. Ko je prišla Bosna pod Turke, je zavladal v njej red. Ko pa je začela Turčija propadati, je nastala v Bosni zopet anarhija. Age in begi ter zlasti načelniki posrednih nahij, kapetani, ki jih je bilo okoli petdeset, se niso hoteli več pokoravati ne sultanu ne njegovim pašam.

Bili so tudi silni nasprotniki kakršnekoli reforme, kajti vsaka reforma bi povečala red in zmanjšala njihovo oblast. Zato so se uprli, ko je sultan Mahmud II. leta 1826. odpravil nepokorne janičarje in uvedel novo in boljšo vojsko. Ta reforma naj bi bila po sultanovi želji uvod k daljnim reformam, ki naj bi izenačile v pravo vse turške državljane brez razlike v veri.

Nezadovoljni bosanski plemiči so se sestali v Tuzli in izbrali za svojega vodjo Huseina Gradaščevića, kapetana iz Gradačca v Bosanski Posavini. Edino heregovski velikaši, ki sta jim bila na čelu Ali-aga Rizvanbegović in Smilaga Čengić, se jim niso pridružili. Tedaj se je pričela oddeljenost Heregovine od Bosne.

Uporni plemiči so zahtevali od sultana, da prekliče vse vojne reforme, da jim dovoli, naj si sami volijo svojega vezirja, da se

ne meša v bosanske zadeve; t. j. hoteli so ineti popolno avtonomijo. Da so jo dosegli, bi bila Turčija za Črno goro in Srbijo izgubila še Bosno.

Husein Gradašćević je z Bosanci udaril proti vzhodu in premagal velikega vezirja na Kosovem polju. Veliki vezir pa je lahkovernega Huseina prevaril; obetal mu je v sultanovem imenu vse, kar je s svojimi Bosanci zahteval.

Husein se je zaradi teh obljub vrnil v tedanje glavno mesto dežele, v Travnik, se tam proglasil za bosanskega vezirja in vladal docela nezavisno. Ljudstvo mu je nadelo ime »Zmaj od Bosne«.

Huseinova vojska se je seveda razšla. Sultan pa je mesto potrditve bosanske avtonomije poslal novega vezirja, ki je pred sarajevskim obzidjem premagal Huseina ter ga prisilil, da je pobegnil v Avstrijo.

Drugi upor bosanskih velikašev. Sultan Mahmud II. je umrl in njegov sin je nadaljeval očetovo delo. Izdal je zakone, s katerimi je izenačil vse državljane v pravih in dolžnostih. Ko je naposled odpravil še tlako, se mu bosanski velikaši niso hoteli več pokoravati, ampak so za nagrado zahtevali tretjino od tega, kar rodi polje, in polovico od tega, kar priraste na travnikih.

Ko je sultan zahteval od velikašev, da se mu morajo pokoriti, ga niso ubogali. Zato je poslal v Bosno hrabrega poturčenega Omer-pašo Latasa, ki je velikašc premagal; kmetom pa v resnici ni pomagal. Omer-paša je premestil prestolnico Bosne iz Travnika v Sarajevo.

Hercegovina se je ločila od Bosne. Ko so se Bosanci uprli sultanu pod vodstvom Huseina Gradašćevića, tedaj Hercegovci niso hoteli z njimi. Zato je sultan Hercegovino ločil od Bosne in jo kot posebnemu vezirju dal v upravo hercegovskemu vodji Ali-agi Rizvanbegoviću.

Rizvanbegović in njegov prijatelj Smail-aga Čengić sta vršila v Hercegovini strašna grozodejstva. Zato so se uprli krščanski kmetje ob črnogorski meji in Peter II. Petrović, pesnik Gorskega venca, jim je poslal pomoč. Toda Čengić je Črnogorce porazil. Vladika je sklenil, da se maščuje. Sela ob črnogorski meji so zvalila Čengića, da je prišel, da bi pobral harač. Ponoči pa so ga napadli vaščani skupaj s Črnogorci ter ga ubili. Ta do-

godek je opeval veliki hrvatski pesnik ilirske dobe Ivan Mažuranić v svojem epu »Smrt Smail-age Čengića«.

Pregled. Do konca 18. stoletja so se Srbi borili za svojo svobodo večinoma v zvezi z vojnami evropskih držav proti Turkom, predvsem Avstrije. V začetku 19. stoletja (1804) so se sami dvignili, da preženo janičarje in si izbojujejo avtonomijo. Sultan jim je ni maral dati in borba se je razvila proti sultanu. Po velikih uspehih leta 1806. je prišlo skoro do miru in ugoditve srbskih zahtev, toda Srbi so se bojevali dalje kot zavezniki Rusov. Rusi so morali radi vojne z Napoleonom leta 1812. skleniti s Turki bukareški mir, v katerem je bila Srbom obljubljena avtonomija, o obsegu katere naj bi se sami dogovorili s Turki. Niso se sporazumeli. Ko so se evropske države borile z Napoleonom, so Turki leta 1815. zasedli Srbijo in v njej strašno gospodarili. — Leta 1814. nastane Hadži-Prodanova vstaja. — Ko je bila vojna z Napoleonom končana, je Miloš Obrenović dvignil drugi, uspešni upor. Turški vezir ga je priznal za kneza, ki je avtonomno vladal. Sultan je šele po rusko-turški vojni v drinopoljskem miru leta 1829. priznal srbsko avtonomijo in nato Miloša za dednega kneza. Zdaj je Srbija dobila stalno, velikaško ustavo (1838), stalno uradništvo, prve nižje in višje šole, tiskarno, lastno cerkev, svobodnejše gospodarstvo z močnim kmetiškim stanom. — Črna gora se je pod Petrom I. Petrovićem Njegošem in pod Petrom II. Petrovićem Njegošem še nadalje junaško borila s Turki; pod Petrom II. Petrovićem, pesnikom, je tudi kulturno napredovala. — Bosanski muslimanski velikaši so se upirali sultanovim reformam in se zaman borili za avtonomijo.

Celotni pregled tretje dobe. Francoska revolucija in francosko gospodovanje nad našim narodom sta okrepili

narodno zavest in težnjo za prosveto v našem narodu. Naslednja tridesetletna perioda reakcije je skušala zatreti vse, kar je bilo novega, toda v krogih naših izobražencev je ostala narodna zavest in težnja za prosveto, ki so jo s peresom širili v širših vrstah naroda. Do političnih zahtev, izhajajočih iz narodne suverenosti, se Slovenci še niso povzpeli, pač pa Hrvati pod vodstvom Ilircev, in Srbi, ki so se oboji borili proti Madžarom. — Srbi pod Turki so z drugim uporom dosegli avtonomijo in polagali temelje svobodnemu državnemu in kulturnemu življenju. — Črna gora se je bojevala in kulturno preporajala. — Bosansko muslimansko plemstvo se je borilo za avtonomijo in se branilo reform, ki bi jim bile vzele mnoge predprave in kristjane izenačile z muslimani.

REVOLUCIJA LETA 1848. IN 1849. TER NASLEDNJE DESETLETJE ABSOLUTISTIČNE REAKCIJE.

V dobi reakcije sta se razvili dve stranki: konservativci in liberalci. Metternichov sistem reakcionarnega vladanja bi se ne bil obdržal več ko tri desetletja, da ga ni podpiral tudi znaten del državljanov, ki so bili nasprotni vsem novotarijam. Med temi državljanji so bili zlasti plemiči in višji duhovniki, ki so se bali za svoj ugled in za svoj moč. Ker so hoteli, da se vse ohrani pri starem, zato se imenujejo konservativci.

Čuvale in prenašale pa so se tudi ideje francoske revolucije o narodni suverenosti, t. j. o narodni samoodločbi. Iz narodne suvernosti izhaja, da si lahko narod sam potom poslancev v parlamentu kroji zakone in nalaga bremena (t. j. parlamentarni sistem vladanja napram absolutističnemu); da mora vladati za vse enakoš pod zakonom; da se smejo državne službe oddajati kandidatom samo na temelju njih sposobnosti; da mora vladati svoboda učenja, govora, pisanja itd. Te ideje so gojili zlasti izobraženci in od njih jih je prejelo meščanstvo. Ker zahtevajo svobodo v političnem delovanju, zato se njih nositelji imenujejo liberalci.

Liberalcem so se pridružili socialisti. Z zahtevo po reformah so se liberalcem pridružili socialisti. V začetku 19. stoletja

se je v Evropi, najprej v Zapadni, silno razvila tehnična znanost. Ta je omogočila, da so se jeli odpirati veliki rudniki in ustanavljati silne tovarne, kjer je delalo na tisoče delavcev, ki so bili siromaki ter v gospodarskem oziru izročeni na milost in nemilost lastnikom podjetij. Delavci so te svoje gospodarje začeli imenovati kapitaliste, ker so imeli kapital, ali buržuje, ker so izhajali večinoma iz vrst bogatih meščanov. Da bi izboljšali svoj položaj, so delavci s pomočjo svojih izobraženih prijateljev ustanovili socialistično stranko, ki zahteva splošno volilno pravico, da bi tako dobila politično moč in izboljšala položaj delavcev.

Nekateri socialisti so šli celo tako daleč, da so zahtevali, naj država kot najvišja skupina ljudi ali komuna razlasti vso posest, da naj sama določa delo in razdeljuje pridelke in izdelke v enakih delih med posamezne državljane. To so komunisti.

Liberalei in socialisti so se združili, da bi zrušili vladavino reakeije. Liberalei in socialisti so se stalno krepili in so končno združeni poskusili zrušiti vladavino reakeije in zavesti svobodo. To se je zgodilo leta 1848. in 1849.

Februarska revolucija v Parizu. Francija je sicer tudi po Napoleonovem padeu kot kraljevina obdržala parlamentarno vladavino, toda svoboda je bila vendarle kršena na razne načine. Zato je februarja 1848. prišlo v Parizu do revolucije združenih liberalcev in delavcev, ki so kaj hitro odpravili kraljevino in vzpostavili republiko. Po nekaj letih je francosko republiko zopet premagal Napoleon III. in vzpostavil cesarstvo. Trajalo je blizu dvajset let in šele za njim se je v Franciji (tretja) republika za trajno ustalila.

Naš narod v revoluciji in v naslednjem desetletju absolutistične reakcije.

Pariška februarjska revolucija je zanetila ogenj upora v Italiji, Nemčiji in v glavnem mestu habsburške monarhije, na Dunaju. Dunajska revolucija, ki je vzplamenela v marcu 1848. (marčna revolucija), je izzvala revolucionarna gibanja pri vseh narodih monarhije, tako tudi med Jugoslovani.

Revolucija je vsepovsod zahtevala izvedbo zahtev liberalne in deloma tudi socialistične stranke. Pri Slovanih v Avstriji pa se je tem zahtevam po politični svobodi pridružila še tudi zahteva po narodni svobodi: narodni jezik naj se uvede vsepovsod v javnem življenju in združijo naj se v isti upravni celek vse pokrajine istega jezika. Revolucija je posegla tako globoko, da so se tedaj najširši narodni sloji prvič pojavili v javnem življenju, na voliščih, in novoustanovljeni politični listi so jih skušali seznaniti z liberalnimi zahtevami revolucije.

Vendar pa je z dunajsko habsburško vlado še enkrat zmagal reakcionarni absolutizem, toda samo za dobo desetih let, nakar se je jel umikati parlamentarnemu načinu vladanja.

a) Naš narod v revoluciji.

Nastanek marčne revolucije na Dunaju. Ko so Dunajčani zvedeli o pariški februarški revoluciji, so se silno razburili pa na zborovanjih in na ulici bučno zahtevali, naj gre glava reakcionarne vladavine, stari minister Metternich, in naj se uvedejo liberalne reforme. Minister Metternich se je res zbal ter pobegnul v državo velikega notranjega miru, na Angleško. Ustrahovana vlada je na zahtevo revolucionarjev podelila še svobodo tiska in govora in zborovanja ter je končno morala razpisati še volitve v državni zbor, ki naj bi se vršile na osnovi splošne volilne pravice. Da bi se vzdrževal red, je morala vlada dovoliti ustanovitev narodne in poleg nje še dijaške straže ali garde.

Početek revolucije med Madžari. Narodna zavest Madžarov je bila dotlej že silno narasla, največ po zaslugi pohnadžarjenega Slovaka Ludovika Kossutha. Čim so zvedeli za dunajsko marčno revolucijo, so se hitro dvignili. Njihov sabor je poslal na Dunaj svečano odposlanstvo, ki je od cesarja zahtevalo lastne ministre, t. j. lastno vlado, ter lastno vojsko. Cesar je tem zahtevam takoj ugodil. Toda Madžari so terjali pravico zase, niso je pa privoščili drugim; zopet so v njih z vso silo oživele stare gospodovalne ali imperialistične težnje: hoteli so, naj bi se oblast njihove vlade raztezala ne samo nad Ogrsko, ampak tudi nad Hrvatsko in nad Srbi v Vojvodini. Zadeli pa so na hud odpor.

Revolucija med Slovenci. Slovence v domovini je nastanek revolucije nekoliko presenetil; niso še bili nanjo pripravljeni in niso vedeli, kaj naj bi zahtevali. Bolj na jasnem so si bili o tem Slovenci, živeči v velikih mestih, na Dunaju in v Gradu. V obeh mestih so ustanovili svoje društvo Slovenijo, in dunajska Slovenija je poslala v Ljubljano zaznamek zahtev, ki naj jih Slovenci na Dunaju stavijo. Med temi zahtevami je ena po združitvi vseh slovenskih pokrajin v zedinjeno Slovenijo in druga po enakopravnosti slovenskega jezika. Te zahteve je neslo na Dunaj posebno odposlanstvo z vočetom Bleiweisom na čelu. Odslej so za dolgo časa tvorile slovenski narodni program. Toda že leta 1848. je postal mnogim odličnim Slovencein preozek in potegovali so se za združitev z brati Hrvati.

Slovenskim kmetoin pa je postalo breme tlake in desetine že pretežko in mnogokje so ju kar svojevoljno odrekli. V letu 1848. so tudi prvič nastopali kot državljanii: kar trikrat so jih klicali na volišče. Voliti jim je bilo treba poslance za deželne zборе, za državni zbor in za nemški narodni parlament v Frankfurtu. V deželni in državni zbor se je volilo vsepovsod, v frankfurtski parlament so se pa marsikje volitev odrekli, češ, da ne spadajo pod Nemčijo. Nemei so namreč smatrali avstrijske dežele za del Nemčije, ki ji naj bi frankfurtski parlament dal novo skupno ustavo.

Da je prišel med narod nov in živahen duh, o tem priča množstvo časopisov, ki so v revolucijskem času izhajali, in mnoga društva, ki so se ustanovila v raznih mestih naše domovine.

Revolucija med Hrvati. Na Hrvate so leta 1848. napravile silen vtis madžarske imperialistične težnje. Zaslutili so, da jih bo treba odbijati z orožjem; zato se je njihova pozornost jela obračati na pukovnika prve banske pukovnije v Glini Josipa Jelačića, dobrega vojaka in poleg tega moža, prožetega z narodnimi ilirskimi idejami.

Že v marcu sta Gaj in Kukuljević sklicala v Zagrebu veliko skupščino, na kateri se je sklenilo, da se pošlje k cesarju odposlanstvo štirih sto uglednih mož s sledečimi željami: Jelačić naj postane hrvatski ban; vse hrvatske zemlje, namreč Hrvatska, Slavonija, Vojna krajina, Dalmacija in Reka.

naj se združijo v en celek; ta celek pa naj ima kakor Ogrska nezavisno vlado, odgovorno samo narodnemu saboru; ukine naj se kmetsko podložništvo in odpravijo naj se vse plemiške pravice.

Medtem je cesar imenoval Jelačića za bana in vrhovnega generala na Hrvatskem in v Vojni krajini. To je izzvalo na Hrvatskem veliko veselje in največje nade.

Jelačić je takoj poslal na vse hrvatske oblasti okrožnico, da ne smejo poslušati ukazov ogrske vlade ter da morajo slediti njegovim odredbam. Nato je izvedel volitve za novi sabor, ki je Jelačića svečano uvedel v bansko čast. Ta čin je izvršil srbski patriarh Rajačić, da bi se tako očitovala sloga med Hrvati in med Srbi.

Hrvatski sabor je nato odpravil kmetsko podložništvo in uvedel splošno plačevanje davkov. S tem se je začela svobodnejša doba za hrvatskega kmeta. Sabor se je naposled izrekel za to, naj habsburška monarhija razdeli v več notranje samostojnih državnih delov, t. j. za federalistično urejenje, pri tem pa je zahteval, naj se hrvatske zemlje, Vojna krajina, Dalmacija in Reka, združijo s Hrvatsko v en upravni celek.

Revolucija med Srbi v Vojvodini. Kakor na Hrvate tako so se hoteli Madžari vreči tudi na Srbe v Vojvodini, da bi jih podjarmili in uničili. Tudi Srbi so se pripravljali na obrambo. Maja 1848. so se sestali v Sremskih Karloveih na narodnem saboru, kjer so izvolili mitropolita Josipa Rajačića za patriarha, polkovnika Štefana Šupljieka pa za vojvodo; hkrati so sklenili, naj se obnovi nekdanja srbska despotovina pod imenom Vojvodina, ki naj bi obsegala Banat, Bačko, Baranjo in del Srema; tu naj bi živeli Srbi pod habsburško monarhijo svobodno politično življenje.

Sabor je poslal odposlanstvo k cesarju, da bi potrdil storjene sklepe; drugo odposlanstvo pa je odšlo v Zagreb, da bi s hrvatskim saborom sklenilo bratsko zvezo. Čut skupnosti ali solidarnosti med Hrvati in Srbi je bil zaradi ilirskega gibanja in širjenja vseslovanske ideje zelo porasel.

Slovanski kongres v Pragi. V letu 1848. je svet prvič videl zanimivo stvar: slovanski narodi se niso samo vsak zase brigali, da si pribore narodne pravice, ampak njihovi zastopniki so se

sestali na skupnem kongresu v Pragi, da na skupnem posvetovanju določijo pota slovanski politiki. Ker so najuglednejši slovanski politiki tedaj še verovali v to, da bo mogoče v Avstriji ustvariti svoje narodne težnje, tedaj še niso bili za uničenje Avstrije, zahtevali pa so, naj se monarhija preosnuje v zvezo svobodnih in enakopravnih narodov. Nekateri mlajši politiki pa so že uvideli nemožnost pravilne rešitve slovanskih teženj v Avstriji in so že zahtevali, naj se monarhija uniči. Kongres sam še ni rodil realnih uspehov in se tudi ni končal navadnim potom, zakaj avstrijska vojska ga je razgnala.

Še leta 1848. so morali Jugoslovani z orožjem v roki braniti svoje pravice. Slovenci tedaj na kaj takega še misliti niso smeli: pač pa so morali prijeti za orožje Hrvati in Srbi, da se ubranijo imperialističnih Madžarov. Nesrečna usoda je hotela, da so se morali boriti v zvezi s cesarjem, čigar absolutistično vlado je revolucija ravno hotela zrušiti. Toda Madžari so bili sovražniki Hrvatom, Srbom in dvoru, vendar pa zaenkrat prvim nevarnejši od cesarskega dvora.

Prvi so udarili Srbi. Ko se dunajski dvor še ni bil odločil, na katero stran naj se postavi, na ogrsko ali na srbsko, tedaj so Madžari z orožjem hoteli Srbe potlačiti in preprečiti nresničenje zahtev njihovega narodnega sabora. No, Srbi so bili odločni. V Vojvodini so nabrali 15.000 prostovoljcev s 40 topovi in iz kneževine Srbije jim je prišlo na pomoč veliko prostovoljcev, ki jih je vodil pametni in hrabri Štefan Kničanin. Razvili so se ljuti boji, najsrdečejši okoli Sent-Tomaša, kjer so bili Madžari trikrat težko poraženi in ki je tedaj dobil ime Srbobran.

Udaril je tudi ban Jelačić. Ban Jelačić je najprej s pogajanji na Dunaju hotel Madžare pridobiti za to, da bi se odrekli svojim prenapetim imperialističnim zahtevam. Ker pogajanja niso uspela, je ban jel zbirati in oboroževati vojsko; hkrati je tudi zasedel Reko. Nato je napovedal ogrskemu ministrstvu vojno in pri Varaždinu je s 40.000 vojaki prekoračil Dravo, rekoč: »Kar bo Bog dal in sreča junaka«. Čim je prišel v Čakovec, je Medjmurje proglasil za sestavni del Hrvatske.

Na Ogrskem so postali razburjeni, stara vlada je odstopila in novo je sestavil energični Ludovik Kossuth. Hitro je nabral nekaj čet, ki so brez uspeha skušale Jelačiću zastaviti pot. Vendar ban še ni prodiral proti Budimpešti, ampak je prej šel proti Dunaju. Tja ga je klical cesar, ker so se Dunajčani uprli, da ne bi mogle cesarske čete nad Madžare. Cesarska in Jelačićeva vojska sta prisilili uporni Dunaj na predajo; nič ni pomagalo, da so mu Madžari hiteli na pomoč, kajti Jelačić jih je razbil, še preden so prišli do mesta. Cesarska in Jelačićeva vojska sta zdaj prodirali na Ogrsko in zasedli Budimpešto, Kossuthova vlada pa je zbežala v vzhodni kraj madžarskega ozemlja, v Debrečin.

Plačilo, ki ga je prejel Jelačić. Cesar se je Jelačiću in Hrvatom vsaj nekoliko hotel oddolžiti za velike zasluge: imenoval ga je gubernatorjem Reke in Dalmacije, tako da je bil zdaj velik del hrvatskih zemljâ (Hrvatska, Slavonija, Medjimurje, Reka in Dalmacija) pod isto narodno upravo.

Habsburška vlada je zmago izrabila v svojo korist. Na cesarskem dvoru so bili velikih uspehov silno veseli, toda spoznali so, da bi še nadalje zelo težko vladal državo bolečni cesar Ferdinand. Ta se je zato odrekel prestolu, ki ga je zasedel njegov osemnajstletni nečak Franč Jožef. To se je zgodilo, ne da bi bil vprašan državni zbor.

Cesarska vlada se je pa kmalu čutila tako močno, da je udarila tudi po avstrijskem državnem zboru, ki je pred poslednjo revolucijo na Dunaju pobegnil v moravsko mesto Kromerž. Državni zbor je izdelal zakon o kmetijski odvezi ter je nato obravnaval vprašanje o ustavi habsburške monarhije. Še preden je bil z delom čisto gotov, ga je cesar z oboroženo silo razgnal in izdal sam marea 1849. tako zvano marčno ustavo, ki je ustavno izenačevala vse habsburške zemlje, ne oziraje se na njih različno preteklost.

Kako so Madžari na to odgovorili. Madžari niso priznavali izpremembe na prestolu, češ, da se je to zgodilo brez njihovega pristanka. Še manj so bili zadovoljni z marčno ustavo; na njo so odgovorili s tem, da so vso habsburško dinastijo odstavili s prestola. Hkrati so se pod Kossuthovim vodstvom pridno oboroževali in nato avstrijske čete

izganjali iz Ogrske. To so počenjali tem laže, ker je tako Hrvate kakor Srbe minevalo bojno navdušenje, zakaj objava marčne ustave jim je rušila lepe nade po svobodnem političnem življenju.

Cesarju je prišla Rusija na pomoč. Rusiji je še vedno vladal car Nikolaj I., ki je svoje državljane tako trdo držal, da se niso mogli ni ganiti. Zato je z nevoljo gledal na revolucijo v habsburški monarhiji in je cesarju rad poslal na pomoč močno vojsko, ki je odločilno sodelovala pri udušenju madžarskega upora v letu 1849.

b) Naš narod v Avstriji za desetletne absolutistične reakcije.

Bachov absolutizem. Ko je cesar tako odločilno zmagal, je odpravil še tisto marčno ustavo, ki jo je bil na papirju sam izdal, in v vsej državi se je zavedla enaka absolutistična reakcija, ki so jo občutili prav tako poraženi Madžari kakor tudi Jugoslovani, ki so cesarju v bojih z Madžari (in Italijani) hrabro pomagali. Duša vlade je bil notranji minister Bach in po njem se to vladanje imenuje Bachov absolutizem. Da bi držal državljane v mrtvi pokorščini, v ta namen se je Bach posluževal večče policije, stroge cenzure nad tiskom ter orožništva, ki ga je sam ustanovil. Poslušni izvrševalci njegovih ukazov so bili tudi uradniki, ki so jim na Hrvaškem pravili Bachovi huzarji. V vsej državi je zavladal v uradih in višjih šolah nemški jezik, radi katerega je narod tako zamrzl Bachove huzarje na Hrvaškem in v Vojvodini, ki je bila v tem desetlju urejena kot posebna dežela.

Izvedlo pa se je nekaj koristnih reform. Zelo važna je bila izvedba kmetске odveze, sklenjena že na prvem avstrijskem državnem zboru in na hrvaškem saboru leta 1848. Zemljiški gospodje so dobili denarno odškodnino, deloma od kmetov, deloma od države. S tem je postal naš kmet šele sam svoj in pravi državljan.

Tudi niso nad njim graščaki več izvajali ne upravne ne sodne državne oblasti, kajti v ta namen so se osnovali posebni okrajni uradi; ki so izprva vršili še upravne in sodne

posle, pozneje pa so se razdelili v okrajna glavarstva za upravne in v okrajna sodišča za sodne posle.

Velikega pomena sta bili tudi dve cerkveni izpremembi. Na Slovenskem se je narodnemu škofu Antonu Martinu Slomšku posrečilo, da je združil vse spodnještajerske Slovence v lavantinski škofiji, katere sedež je premestil iz Št. Andraža na Koroškem v Maribor; na ta način je spodnještajerske Slovence med Dravo in Muro rešil pogubnega ponemčevalnega vpliva graške duhovščine. Slično se je izvršilo na Hrvaškem. Po prizadevanju bana Jelačića je namreč papež Hrvaško cerkveno odcepil od Ogrske s tem, da je zagrebško škofijo povzdignil v nadškofijo ter ji podredil senjskega, dakovskega in križevskega (uniatskega) škofa. Radi te osamosvojitve hrvatske cerkve se je pozneje dakovski škof Josip Jurij Strossmayer lahko postavil na čelo narodnega kulturnega in političnega gibanja.

Tudi šolstvo je precej napredovalo. Zlasti na Slovenskem, kjer je v osnovnih šolah slovenščina dobila prednost pred nemščino. Mnogo odličnih mož se je tedaj brigalo za napredek slovenskega osnovnega šolstva, najodličnejša med njima sta bila škof in pisatelj Anton Martin Slomšek ter veliki jezikoslovni učenjak profesor Franc Miklošič.

Gimnazije, ki so bile doslej šestrazredne, so se razširile na osem razredov; poprej je še vsepovsod v Avstriji v njih prevladoval latinski učni jezik, zdaj ga je pa čisto nadomestila nemščina, tudi na Hrvaškem in v Vojvodini, samo nekaj ur na teden se je določilo narodnemu jeziku.

Kljub težkim razmeram pa tudi slovstveno življenje ni čisto prestalo. Med Slovenci se je celo okrepiło. Poleg Novic, ki so še vedno izhajale, je idealni Anton Janežič v Celoveu ustanovil leta 1858. Slovenski Glasnik, med čigar pisatelji sta najodličnejša Franc Levstik in Simon Jenko. V Celoveu je leta 1851. nastala tudi Družba sv. Mohorja za izdajanje knjig za ljudstvo.

Med Hrvati je ilirska Danica zanikla, mesto nje je pesnik Mirko Bogović ustanovil Neven, okoli katerega so se zbrali najodličnejši hrvaški pisatelji. Med njimi se je javljal veseli Janko Jurković in plemeniti Luka Botić.

Med avstrijskimi Srbi je zdaj Novi Sad za Budimpešto prevzel v kulturnem pogledu prvo mesto, saj je bil glavno mesto zdaj od Budimpešte nezavisne Vojvodine. Tu je poleg drugih listov izhajala leposlovna *Sedmica*. Izmed velikih vojvodinskih srbskih pisateljev sta jela tedaj delovati *Zmaj-Jovan* in *Jovanović* in *Jurij Jakšić*.

Zlom absolutistične reakcije. Obnovljena absolutistična reakcija ni mogla trajati več ko deset let. Na eni strani je ustvarjala večji in večji nered v državnih financah, tako da naposled ni znala več za izhod, na drugi strani pa so narodi, ki so leta 1848. že okusili svobodo, čakali samo na ugoden trenutek, da stresejo absolutistično breme.

Povod za končni zlom absolutizma je dala vojna nesreča Avstrije v severni Italiji. Tam je Avstrija že sto in petdeset let posedovala bogato Lombardijo in nad petdeset let tudi Benečijo. Italijani pa so se narodno prebudili in so burneje in burneje zahtevali osvobojenje in zedinjenje Italije pod vodstvom piemontsko-sardinskega kralja. V letih revolucije 1848. in 1849. so se dvakrat vojskovali z Avstrijo, toda njen stari maršal Radecký jih je s četami, med katerimi je bilo tudi mnogo jugoslovanskih, obakrat z lahkoto temeljito porazil.

Ko so Italijani uvideli, da sami nič ne opravijo, tedaj so prosili za pomoč francoskega cesarja Napoleona III., ki se je rad ponašal s tem, da podpira nesvobodne narode v njih težnji po osvobojenju. Napoleon III. se je dal pregovoriti ter je leta 1859. odločno porazil avstrijskega cesarja pri Solferinu v Lombardiji. Avstrija je morala odstopiti Lombardijo Napoleonu, ki jo je dal piemontsko-sardinskemu kralju. Ko je nato narodni junak Garibaldi s prostovoljci zasedel še kraljevino Sicilijo in Napolj, so Italijani pod kraljevanjem dosedanjega piemontsko-sardinskega kralja ustanovili kraljevino Italijo (1861).

Absolutistični reakciji je zadal poraz pri Solferinu smrtni udarce. Osovraženi minister Bach je moral iti in država je morala kreniti na pot parlamentarnega načina vladanja, t. j. zmagovati je začelo načelo narodne suverenosti, in kulturnemu ter političnemu dozorevanju slovanskih narodov je država še lahko s pomočjo Nemcev in Madžarov stavljala zapreke, ni ga pa mogla preprečiti.

c) Kako je bilo v Srbiji v letih revolucije in v desetletju absolutistične reakcije.

Srbiji je tedaj vladal knez Aleksander Karadordević, ki je leta 1848. pomagal vojvodinskim Srbom v njihovem boju proti Madžarom. V njegovi državi pa je vladal tedaj popolni mir.

Malo pozneje pa je prišla Srbija v zelo težek položaj. Ruski car Nikolaj je namreč zahteval od Turčije, naj mu podeli varstvo svojih pravoslavnih kristjanov. Turški sultan je mesto tega napovedal Rusiji vojno, ker se je zanašal na pomoč zapadnoevropskih držav, Anglije in Francije, ki sta se bali, da bi z uničenjem Turčije postala Rusija premogočna. Vojna se je vršila večinoma na ruskem polotoku Krinu in se zato imenuje *krimska vojna*. Rusija je bila poražena.

Knez Aleksander pa je ostal med vojno nevtralen in ni hotel pomagati ne eni ne drugi strani. S tem si je pridobil naklonjenost zapadno-evropskih velesil, ki so v pariškem miru dosegle, da so vse evropske velesile prevzele jamstvo za srbske pravice, jamstvo, ki ga je doslej vršila proti Turčiji samo Rusija.

Aleksander pa se je zelo zameril Rusiji. To je opogumilo pristaše Obrenovićev in pa mlade liberalce, ki so se izza svojega šolanja v Zapadni Evropi navzeli liberalnih idej ter so bili veliki nasprotniki absolutističnemu vladanju kneza Aleksandra; tudi liberalci so smatrali, da bi bila vlada Obrenovićev boljša od Aleksandrove. Takoj se je pričela borba proti Aleksandru, ki se je moral naposled vdati ter sklicati *narodno skupščino*. Ta pa ga je leta 1858. odstavila in poklicala znova na prestol starega Miloša. S tem se je v Srbiji skoro istočasno ko v Avstriji pričela preobrazba v parlamentarno državo.

Pregled. Leta 1848. so se pojavile dotlej od reakcije zadrževane liberalne težnje. Slovani so razen političnih pravic zahtevali tudi narodno svobodo. Tako so Slovenci hoteli zedinjeno Slovenijo, Hrvati zedinjenje vseh hrvatskih dežel, Srbi srbsko Vojvodino; vsa tri plemena pa so težila po tesnejši zvezi. Srbi v kraljevini so pomagali svojim rojakom

v Vojvodini in zastopniki vseh Slovanov so si na kongresu v Pragi ustanavljali skupen slovanski politični program. Ker pa so Madžari hoteli Jugoslovane uničiti, so se morali Hrvati in Srbi boriti z njimi v zvezi s cesarjem, ki mu je pozneje prihitela na pomoč še slovanska pa absolutistično vladana Rusija. Tako se je absolutistična reakcija začimila še za dobo desetih let, nakar ji je poraz v Italiji zadal uničujoč sunek. Vendar pa je absolutistična reakcija izvedla osvoboditev kmeta in izboljšala cerkvene, v Sloveniji tudi šolske razmere. Posebno osovražena je bila na Hrvatskem in v Vojvodini radi germanizacije. Kljub pritisku ni mogla zadržati prosvetnega in slovstvenega napredka. — Srbija je bila medtem radi krimske vojne v težkem položaju. Aleksander si je tedaj zapravil naklonjenost Rusije in tako so ga vrgli leta 1858. Obrenovičevei in liberalci, ki so postavili na prestol starega Miloša.

NAŠ NAROD V DOBI UVAJANJA USTAVNEGA (PARLAMENTARNEGA) VLADANJA V AVSTRIJI IN V KRALJEVINI SRBIJI.

V Avstriji ni cesar na mah uvedel ustavnega (parlamentarnega) vladanja, ampak se je to dogajalo korak za korakom. Tudi narodnim zahtevam ni takoj ugodil, ampak si je naš narod le polagoma in s težkim trdom pridobival svoje pravice. Borba je bila tem težja, ker je cesar napravil zvezo z Nemci in Madžari, tako da se je moral naš narod boriti tudi proti njim. Vendar je kulturno in politično napredoval in končno je postala njegova zavest tako krepka, da si je v svojih najodličnejših predstavnikih napravljaj načrte o osvobojenju od Avstrije in o združitvi z brati v kraljevini Srbiji, ki se

je povečevala v težkih bojih s Turki kljub silnemu nasprotovanju Avstrije, se kulturno krepiła in jela prožiti roko bratom pod Habsburžani.

a) Naš narod v Avstriji v dobi uvajanja parlamentarnega vladanja.

1. Cesar poskuša vladati vsej državi z Dunaja.

Ko je cesar zaradi porazov v Italiji izprevidel, da brez sodelovanja narodnih zastopnikov ne more spraviti države v red, tedaj se je odločil za to, da jih pokliče na sodelovanje. Ker pa ni vedel, kako bi to storil, v ta namen je sklical na Dunaj nekaj najodličnejših mož iz vseh pokrajin države ter jim je naročil, naj se skupaj z njegovimi svetovalci kot tako zvani pomnoženi državni svet posvetujejo, na kak način naj se narodni zastopniki pritegnejo k sodelovanju pri vladanju države. Ker naj bi bil način sodelovanja napisan v osnovnem državnem zakonu ali ustavi, so se torej posvetovali o bodoči ustavi države.

Ko je pomnoženi državni svet izdelal svoj ustavni predlog, je cesar na njega osnovi izdal ustavni zakon, imenovan oktobrska diploma, ker je izšel oktobra 1860. Oktobrska diploma določa, naj ima vsaka dežela svoj deželni zbor z obsežnimi pravicami, vsa država pa naj dobi vrhutega skupni državni zbor.

Ker pa so Nemci in Madžari mislili, da bi bil ta ustavni zakon prepreka njihovim gospodovalnim težnjam nad slovanskimi narodi, zato so začeli javljati hud odpor. Cesar se je vdal in je po novem ministru, imperialističnem Nemcu, dal izdelati nov ustavni zakon, ki se imenuje februarški patent, ker je izšel februarja 1861. Po tem ustavnem zakonu naj bi imela vsaka dežela svoj deželni zbor z manjšimi pravicami in vsa država državni zbor. Ni še uvajal splošne in enake volilne pravice, ampak je določal, da si volijo plemiči in bogati meščani svoje zastopnike in kmetje svoje. Toda prvih volilcev je bilo treba prav malo za izvolitev enega poslanca, zadnjih pa že zelo veliko. Delavci, ki niso plačevali davkov, pa sploh niso

incli volilne pravice. S tem ustavnim zakonom je cesar dal oblast Nemcem, ker oni so bili plemiči in bogati meščani.

Madžari so bili tako nezadovoljni, da sploh niso hoteli svojih poslancev poslati na dunajski državni zbor. Niti za ceno ne, s katero jim je cesar lahkega srca žrtvoval srbsko Vojvodino, ki jo je odpravil, da bi Madžari zopet lahko tlačili Srbe.

Slovenci so šli v državni zbor, čeprav jim februarški patent ni mogel biti všeč. Toda v njih je bilo manj samozavesti ko leta 1848., kajti le slabo so zahtevali zedinjeno Slovenijo, pač pa so se potegovali za enakopravnost slovenščine v uradu in v šoli. Dosegli so nekaj uspehov za Kranjsko in Primorsko, pa prav malo za Štajersko in Koroško.

Hrvatom je cesar sicer nekoliko ustregel s tem, da jim je vrnil narodni jezik v šole in urade ter ustanovil v Zagrebu stol sedmorice kot najvišje sodišče, s čimer je Hrvatska v sodstvu postala docela samostalna. Na Dunaj pa hrvatski sabor vendarle ni hotel poslati svojih poslancev, češ, da ga veže z njim samo cesarjeva oseba.

Cesar je tudi pozval Hrvate, naj zopet stopijo z Madžari v ožjo državno zvezo, kakor je bilo to nekdam. Toda hrvatski sabor je leta 1861. izjavil, da je leta 1848. pre-stala vsaka zveza Hrvatske z Ogrsko. Hrvati so sicer pripravljeni, da se pogajajo z Ogrji o tem, da bi se nekateri posli zopet skupno upravljali, toda Madžari jim morajo poprej priznati, da je Hrvatska nezavisna in da mora obsegati vse hrvatske zemlje: Hrvatsko in Slavonijo s Sremom in Reko, Dalmacijo, Vojno krajino in Medjimurje.

Te sklepe je na saboru sprejela narodna (nekdam ilirska) stranka, ki jo je vodil dakovski škof Josip Jurij Strossmayer. Izmed uglednih pomočnikov njegovih se je najbolj odlikoval njegov prijatelj in veliki hrvatski zgodovinar Franjo Rački.

Strossmayer pa je imel daljni cilj političnega združenja vseh Jugoslovanov; pot k temu naj bi pripravilo kulturno zблиžanje in skupno narodno ime, ki naj bo Jugoslovani in ne Ilirci. Da bi vodila najvišje kulturno zблиžanje, v ta namen je Strossmayer v Zagrebu osnoval Jugoslavensko Akademijo, v kateri naj bi na znanstvenem polju skupno delali sinovi vseh jugoslovanskih plemen.

2. Cesar razdeli oblast v državi med Dunaj in Budimpešto.

Ker ga narodi v državi razen Nemcev niso hoteli poslušati, se je cesar leta 1865. že vdal in je hotel izdati ustavo, ki naj bi bila pravičnejša od dotedanje. Toda v naslednjem letu (1866) je nastala vojna s Prusijo in Italijo. Avstrijei so sicer Italijane pri Custozzi na suhem in pri Visu na morju dodobra porazili, zato pa so bili od Prusov temeljito premagani pri Kraljevem Gradu na Češkem. Cesar je moral skleniti mir, v katerem je Lahom odstopil Benečijo ter se docela umaknil iz Nemčije, kjer je pruski kralj kmalu pozneje (1870) postal nemški cesar.

Madžari so ta poraz pričakovali in so poraženemu cesarju ponudili roko v spravo. Zahtevali pa so, naj se vsa monarhija razdeli v dve polovici: v eni naj bi vladali Nemei in v drugi oni.

Tako je bila leta 1867. sklenjena avstro-ogrška nagodba, ki je razdelila državo v dva dela, v Avstrijo in Ogrsko, ter uvedla dvodržavje ali dualizem. Cesarstvo Avstrija je obsegalo vse avstrijske dežele (v Vzhodnih Alpah), poleg njih še češke dežele, Galicijo, Bukovino in Dalmacijo, a kraljestvu Ogrski je razen Erdejske in Vojvodine ostala še Hrvatska, s katero naj bi se Madžari posebej pogodili. Tako so v habsburški monarhiji postali gospodarji Nemei in Madžari. Mesto enotnega se je odslej zanjo rabilo dvojno ime: Avstro-Ogrska.

3. Slovenske pokrajine in Dalmacija pod Dunajem, Hrvatska in Vojvodina pod Budimpešto.

Izprememba avstrijske ustave kot posledica dualizma. Cesarska vlada je predložila avstro-ogrsko nagodbo dunajskemu državnemu zboru, ki jo je sprejel. Ker pa sta izpadli iz okvira celotne monarhije Ogrska in Hrvatska, zato je bilo treba nekoliko spremeniti februarški patent. Tako je nastala decembra 1867. tako zvana decembrska ustava, ki se je v bistvu ohranila do propada monarhije ter je ohranjala politično ne-

enakost med državljani v korist Nemcem. Šele leta 1896. so volilno pravico v toliko spremenili, da so tudi tisti, ki niso plačevali nikakih davkov, t. j. delavci, skupno z vsemi drugimi državljani lahko volili nekaj poslancev. Končno so leta 1907. uvedli splošno in enako volilno pravico, ki pa je bila zopet tako prikrojena, da so imeli korist Nemci in Italijani na škodo Slovanom. Da je bila čisto pravična, bi bili Slovani morali dobiti večino, zakaj po številu duš so presegali Nemce in Italijane.

Slovenci se bore za svoje prirodne pravice. Po uvedbi dualizma so Slovenci nadaljevali v početku ustavne dobe započeto borbo za svoje prirodne pravice. Toda do konca sedemdesetih let niso imeli uspeha. Vlada in Nemci so napravili trdno zvezo ter izvajali tak pritisk, da se je našemu narodu še tisto kratilo, kar je bil malo prej pridobil. Ko pa je vlada s početkom osemdesetih let v državnem zboru jela z drugimi slovanskimi rabiti večkrat tudi slovenske glasove, tedaj se je stvar polagoma obračala na bolje.

Slovenci so se borili za uvedbo slovenščine pri sodiščih in drugih uradih. V osemdesetih letih so dosegli, da se je jela upoštevati. Toda marsikje ji je kljubovalo jezika nevesče tuje uradništvo; najslabše je bilo na Koroškem.

Borba se je vodila tudi za slovenske šole. Število osnovnih šol je močno naraslo, kajti leta 1869. se je uvedla splošna šolska obveznost. Slovenci so spoznali, kako globoko poseza osnovna šola v dušo naroda, zato so se borili za slovenski učni jezik. V svoji borbi so imeli uspeha, le na Koroškem in tu pa tam na Štajerskem in Primorskem vlada ni hotela odpraviti tako zvanih utrakvističnih, t. j. dvojezičnih šol, v katerih slovenski jezik ni prihajal do prave veljave in ki so kvarno vplivale na razvoj izobrazbe in narodnega čuvstvovanja. V mestih in večjih krajih Štajerske in Koroške so pa vsepovsod vzdrževali nemške, večinoma ponemčevalne šole; če že niso bile javne, jih je pa vzdrževalo ponemčevalno nemško šolsko društvo (Schulverein). V Trstu, Gorici in nekaterih drugih krajih Primorja je bilo isto z italijanskimi šolami. Da bi ubranili svojo deo potujčevanja tam, kjer jim država in dežela nista dali javnih šol, v ta namen so Slovenci leta 1885. ustanovili

Družbo sv. Cirila in Metoda, ki je ustanavljala osnovne šole in otroške vrtce v ogroženih krajih, največ v Trstu in na Koroškem.

Težja je bila borba za srednje šole. Šele z letom 1880. so jeli uvajati slovenski učni jezik za nekatere predmete v nižjih srednjih šolah na Kranjskem, pozneje v nižjerazrednih paralelkah mariborske in celjske gimnazije. Šele v početku 20. stoletja so se jeli sloveniti tudi višji razredi kranjskih in primorskih srednjih šol.

Brezuspešna je bila slovenska borba za lastno narodno univerzo, pač pa so si za Ljubljano priborili obrtno (t. j. današnjo srednjo tehnično) šolo.

Velikega pomena je bila tudi borba našega naroda za zedinjeno Slovenijo, v kateri bi bila šele omogočena popolna narodna svoboda. Dasi tudi tedaj ni dosegla pravcega uspeha, je vendar zedinjena Slovenija bila svetel cilj, ki je narod vodil.

Toda daljnovidnejši med našimi narodnimi ljudmi so zgodaj izprevideli, da bi morala biti zedinjena Slovenija v tešni zvezi z brati Hrvati in Srbi, zaradi tega so težili po kulturnem in po političnem zbližanju z njimi, iz tega naj bi se rodilo zedinjenje. Zlasti v tistih časih se je ta potreba močno čutila, kadar so naši bratje preko Save dosegali velike uspehe v borbi proti Turkom ali pa v svojem notranjem življenju.

Kako so naše narodne zahteve postajale zahteve vsega naroda. Kaj je narodu treba za njega uspešen razvoj, to so naravno najprej čutili njega izobraženci, izmed katerih so najodličnejši postali njegovi narodni voditelji. Ker so vedeli, da morejo doseči svoje narodne cilje samo tedaj, ako imajo narod za seboj, zato so mnogo storili za njegovo narodno probujo in izobrazbo.

Dočim starejši voditelji z Janezom Bleiweisom na čelu niso vedeli takoj, kaj je treba storiti, so mlajši, med njimi Božidar Raič, dr. Jožef Vošnjak, dr. Radoslav Razlag, dr. Karel Lavrič, dr. Valentin Zarnik, po uvedbi dualizma šli med ljudstvo ter pod milim nebom prirejali ogromna zborovanja, tako zvane tabore, na katerih so kot imenitni govorniki razlagali ljudstvu narodne zahteve ter vzbujali veliko narodno navdušenje.

Narodni voditelji so tudi uvideli potrebo, da se vrne k narodu tudi nezavedno ali deloma že potujčeno meščanstvo. Zato so že nekoliko prej v mestih in večjih krajih jeli snovati društva čitalnice, ki so z govori in čtivom, z godbo, predstavami in plesi budile narodno zavest.

Čitalnicam so sledila razna izobraževalna društva na kmetih, zlasti pevška, bralna in splošno prosvetna, ki so hkrati širila izobrazbo in budila narodno zavest.

Telesni vzgoji in gojenju narodne zavesti je služilo telovadno društvo Sokol (1865), ki se mu je pozneje pridružil Orel.

Močno se je razširilo tudi čitanje časopisov, izmed večjih je bil ustanovljen Slovenski Narod leta 1868. in Slovenec leta 1875.

Lepo se je razvijala tudi slovenska književnost. Levstik, Stritar, Jurčič, Tavčar, Kersnik, Gregorčič in Aškerc predstavljajo starejšo pisateljsko generacijo, Cankar, Kette, Murn, Zupančič, Meško in Finžgar pa mlajšo.

Pisatelje so zbirali v svoj krog leposlovni listi: Dunajski Zvon, Ljubljanski Zvon, Dom in Svet ter Slovan.

Tudi Matica Slovenska je pričela v tej dobi svoje delovanje (1863).

Z leposlovjem je napredovala tudi umetna glasba: v starejši generaciji so najodličnejši skladatelji Čeha Anton Foerster in Anton Nedvėd ter brata Benjamin in Gustav Ipavec; v mlajši, številnejši generaciji pa med drugimi Davorin Jenko, Viktor Parma, Risto Savin, o. Hugolin Sattner, Emil Adamič, Marko Bajuk, Anton Lajovic itd.

V upodablajoči umetnosti so se poleg kiparjev Gangla, Zajca, Bernekerja in Dolinarja zlasti proslavili slikarji starejše generacije (Janez Wolf, Ivan Franke, Jurij Šubic) in mlajši (Anton Ažbe, Ferdo Vesel, Rihard Jakopič, Ivan Grohar itd.).

V tej dobi je naš kmet zašel v težko gospodarsko krizo, ki je mnoge odgnala v Ameriko, druge pa vrgla v roke oderuhom. Da reši kmeta, je Miha Vošnjak okrog leta 1880. jel snovati posojilnice na zadružni podlagi, ki so dajale cenen kredit in hkrati omogočale štedenje. Denarnim zadrugam so se kmalu

pridružile razne druge, n. pr. nakupne in prodajne. Na Kranjskem je izza devetdesetih let posebno podpiral njihovo snovanje dr. Janez Evangelist Krek. S tem se je ne samo boljšalo stanje kmetov, ampak rasla je tudi njihova zavest.

Gradnja cest in železnice, uvajanje elektrike in izboljšanje kmetijstva, vse to je služilo v dobro gospodarski povzdigi naroda in s tem tudi njegovi samozavesti.

Rastoča prosveta in narodna samozavest je rodila voljo po popolni osvoboditvi naroda. Ob pričetku dvajsetega stoletja so se že vse naše stranke odločno izrekale za zedinjenje Jugoslovanov, ne samo kulturno, ampak tudi politično, vendar pa v splošnem še niso mogle in niso smele misliti na razbitje monarhije, ki je imela veliko vojsko. Toda najuvidevnejši izmed narodnih vodij so slutili prihod dobe, ko se bo pravo zedinjenje izvedlo, zlasti mladina je v sebi čutila, kako njena narodna zavest prehaja v odločno aktivnost, kakršna je potrebna v vojni. Obnavljajoča se in potem v balkanskih vojnah zmagujoča Srbija je bila opora odločilni volji teh mladih ljudi, izmed katerih so nekateri šli Srbiji v balkanski vojni na pomoč, drugé pa je Avstrija preganjala, ker je slutila v njih prave borce, ki bi bili pripravljeni prijeti tudi za orožje.

Kako se je Dalmacija narodno prebudila. Čeprav so Hrvati neprestano zahtevali, naj se Dalmacija združi s Hrvatsko, je vendar zaradi avstro-ogrske nagodbe ostala pri Avstriji, v kateri je tvorila posebno provinco. Dasitudi je bilo dalmatinsko prebivalstvo skoraj izključno hrvatsko oziroma srbsko, so bili v začetku ustavne dobe vendarle v deželi zelo močni italijanaši, ki so se opirali na tedaj še potujčeno meščanstvo in na vlado. Da povrnejo Dalmacijo narodu, so rodoljubi ustanovili Narodno stranko, ki sta ji bila prva voditelja idealna narodnjaka dr. Miha Klaić in don Mijo Pavlinović. Za širjenje narodnih idej je Narodna stranka ustanovila odlični Narodni list, ki je najprej izhajal v italijanskem jeziku s hrvatsko prilogo, pozneje pa samo v hrvaščini. Prvi urednik mu je bil značajni in učeni profesor Natko Nodilo, za njim pa je prevzel uredništvo (1871) velezaslužni don Juraj Biankini ter ga je vodil skoraj petdeset let. Dasitudi je bila borba zelo težka in za voditelje združena z osebno nevarnostjo, je vendar

Narodna stranka že leta 1870. pri volitvah v deželni zbor dosegla veliko večino ter s tem trajno porazila italijanaštvo.

V dunajskem državnem zboru so dalmatinski poslanci pod vodstvom Jurija Biankinija nastopali složno s Slovenci in iz Dalmacije je nastala zelnja, iskreno in požrtvovalno vdana jugoslovanstvu.

Narodni prerod v Dalmaciji je probudil že nekdaj tako živalno umetniško udejstvovanje njenih sinov.

V dolgi vrsti uglednih pisateljev, ki jih je Dalmacija rodila, so najuglednejši: med starejšimi Medo Pucić, Sima Matavulj; med mlajšimi pa: Milan Begović, Vladimir Nazor, Ivo Čipiko, Marko Čar, Dinko Šimunović, dr. Ante Tresić-Pavičić in zlasti svetla zvezda v srbskohrvatski književnosti Ivo Vojnović.

Tudi upodabljaljoča umetnost je dala imenitna imena; poleg svetovnoznanega velikana kiparja Ivana Meštrovića še Ivana Rendića in Toma Rosandića ter slikarje Marka Murata, Vlaha Bukovca, Celestina Medovića in še mnoge druge.

Med glasbeniki pa so se proslavili Dalmatinci: brata Bersa, Andro Mitrović, Anton Dobronić in še drugi.

V gospodarskem življenju pa so proživljali Dalmatinci težke čase. Zemlja je bila še večinoma v rokah večjih posestnikov in siromašno ljudstvo si je predvsem služilo kruh z ribarstvom in mornarstvom; toda mnogi so šli tudi preko morja, zlasti v Južno Ameriko, ter so si tam s svojo pridnostjo in sposobnostjo pridobili lep ugled.

Da bi si narod z lastno pomočjo pomagal, v ta namen so tudi njeni voditelji po slovenskem vzoru jeli snovati zadruge.

Narodni prerod v Istri. Tudi v Istri je bilo treba narod iztrgati iz italijanskih rok. V tem delu sta si pridobila največ zaslug škof Jurij Dobrila in Dinko Vitezović. Občina za občino je prehajala v hrvatske roke in nove narodne šole so gojile narodno zavest že v mladih sreih. Na prosvetnem polju je največ storila »Družba sv. Cirila in Metoda za Istro«. Tudi je Istra v Evghenu Kumičiću in Viktorju Čarju Eminu dala dobra hrvatska pisatelja.

Hrvatom vsiljena ogrsko-hrvatska nagodba. Cesar se je bil pogodil z Ogrri, ko je sklenil z njimi avstro-ogrsko nagodbo, ne da bi bil vprašal Hrvate za njihov pristanek. Po dovršenem činu jih je pa pozval, naj pošljejo svoje poslance na ogrski sabor zaradi njegovega kronanja. Hrvatski sabor je pa zaključil, da nikogar ne pošlje h kronanju, ker da še ni določeno, v kakšnem razmerju se nahaja Hrvatska napram Ogrski.

Cesar je zato hrvatski sabor razpustil in sam izdal nov oktroiran ali vsiljen volilni red, s pomočjo katerega je v to svrho imenovani banski namestnik baron Levin Rauch izvedel tako nasilne volitve, da je narodna stranka ostala v manjšini, večino pa so dobili madžaroni ali unionisti, ki so bili za tesno zvezo Hrvatske z Ogrsko. Ta sabor je sklenil leta 1868. z ogrskim saborom tako zvano ogrsko-hrvatsko nagodbo.

Po tej nagodbi je dobila Hrvatska popolno samoupravo ali avtonomijo za notranje zadeve, za šolstvo in sodstvo. Za te državne posle je odslej hrvatski sabor sklepal posebne zakone, ki jih je izvrševala hrvatska vlada. Vsi ostali državni posli (finance, poljedelstvo, trgovina, vojska) so bili skupni. Po zakonih, ki jih je ustvarjal skupni ogrsko-hrvatski sabor v Pešti, so jih izvrševala ogrsko-hrvatska ministrstva, imajoča za hrvatske zadeve posebne odseke.

Na čelu hrvatsko-slavonske-dalmatinske vlade je bil ban, ki ga je imenoval kralj na predlog skupnega ministrskega predsednika, vendar je bil odgovoren hrvatskemu saboru.

Da bi mogla hrvatska vlada vršiti svoje avtonomne posle, je bilo v ta namen določeno, naj od davkov, ki so se pobirali na hrvatskem področju, dobiva določen del.

Po nagodbi je pripadala Hrvatski tudi Dalmacija, toda Avstrija je ni hotela nikdar izročiti. Glede Reke so pa sami madžaroni bili mnenja, da je hrvatska. Zato so tudi oni pristali samo na provizorično rešitev, na podlagi katere naj do končne ureditve vprašanja ostane pod skupno ogrsko-hrvatsko vlado. Ker do te ureditve sploh ni prišlo, so jo Madžari do kraja držali v svojih rokah.

Seveda so bili z nagodbo na Hrvatskem silno nezadovoljni. Saj so bili tako važni posli, n. pr. finance, izročeni Madžarom in izgledalo je, da je vsiljena. Ko so prišle nove volitve, je narodna

stranka sijajno porazila madžarone. Toda Rauchov naslednik, novi ban, sabora sploh ni maral sklicati, ker se je bal, da bi nagodbo obsodil.

Tedaj je narodna stranka izdala na narod proglas, v katerem izjavlja, da nagodbe ne sprejme, ker je bila vsiljena.

Mladi Evgen Kvaternik se je pa v svrhu osvoboditve Hrvatske izpod avstrijskega in ogrskega jarma celo odločil za obupen korak. Šel je v Vojno krajino, kjer je bilo veliko nezadovoljstvo, ter je v Rakovici pri Plitvičkih jezerih pobunil narod (1871), toda že tretji dan so ga iz zasede ubili in upor je bil potlačen.

Habsburška vlada je zdaj posegla po nasilju. Razpustila je hrvatski sabor. Toda pri novih volitvah je zopet dobila večino narodna stranka. Tedaj je vlada poklicala v sabor veliko število samih madžarskih velikašev, tako da je bila narodna stranka v manjšini. V svoji stiski je zdaj pristala na revizijo ustave, na podlagi katere je Hrvatska mesto doslej naprej določene vsote dobivala po 45 % vseh na njenem ozemlju vplačanih davkov.

Poslej je narodna stranka kljub slabemu izboljšanju nagodbe podpirala vlado. Vladiko Strossmayerja je to tako ogorčilo, da se je odrekel vsakemu saborskemu delu. Izmed drugih nezadovoljnejšev je Ante Starčević širil idejo stranke prava, ki razen cesarjeve osebe ni priznavala nikake skupne vezi z Ogrsko in Avstrijo.

Banovanje Ivana Mažuranića (1873—1880). Ko je z revizijo nagodbe narodna stranka postala vladna, je cesar imenoval pesnika Ivana Mažuranića za bana. Narod ga je bil vesel, ker je bil Mažuranić prvi neplemič na banskem mestu. Za njegovega banovanja je bilo izvedenih mnogo koristnih reform.

Tako je bila uvedena splošna šolska obveznost. Takoj iz početka njegovega banovanja je bila z ustanovitvijo zagrebške univerze izpolnjena davna srčna želja Hrvatov (1874). Imela je tedaj tri fakultete (brez medicinske). Misel na njo je bil sprožil Strossmayer, ki je daroval za njo tudi mnogo denarja.

Toda pri tem so pa Madžari delali Mažuraniću velike preglavice s tem, da so protipostavno uvajali madžarščino kot uradni jezik na novo zgrajenih progah.

V težak položaj je prišel tedaj, ko se je s pričetkom spora v Hercegovini (1875) pričelo na Balkanu bojevanje proti Turkom. Narod je bil na strani svojih bojujočih se bratov. To so na Dunaju in v Pešti silno zamerili. In ko je Avstro-Ogrska zasedla Bosno in Hercegovino (1878), tedaj je hrvatski sabor prosil, da naj se združita s Hrvatsko. Brez uspeha, ker jo je cesar in kralj prepustil v izrabljanje Nemeem in Madžarom in je izjavil, da je sabor s prošnjo prekoračil svoj delokrog. Tudi Mažuranié se je radi te prošnje zameril. Ko nato Madžari niso hoteli pristati na izboljšanje nagodbe in tudi ne na to, da bi se Vojna krajina združila s Hrvatsko, je Mažuranié odstopil (1880).

Protinarodno banovanje bana Khuen-Hédervaryja. Ko je Khuen-Hédervary nastopil banovanje, je bila Hrvatska povečana, kajti kralj je sporazumno z ogrsko vlado vendarle združil Vojno krajino s Hrvatsko (1881). Toda Khuen je v Hrvatih hotel zamoriti čut o državni samostojnosti ter ga s silo nadomestiti z drugim o edinstvenosti ogrske države, ki ji naj pripada tudi Hrvatska. Khuen je banoval dvajset let in je s pristankom kralja Franca Jožefa v dosego svojega cilja uporabljal vsa sredstva. Bil je pri tem zelo vztrajen in odločen. Ker je del zdrobljene narodne stranke služil njegovi protinarodni politiki, je Khuen svoje banovanje lahko obdal z rahlim velom ustavnosti.

V resnici si je pri vsakih volitvah pridobil večino s tem, da jih je s pomočjo orožništva in vojske vršil nasilno, da je polnil ječe, zatiral liste in odpuščal domoljubno uradništvo. Zlasti pa mu je koristilo netenje spora med Hrvati in Srbi, izmed katerih si je poslednje napravil za močno oporo svojemu vladanju. Čim pa je ta spor prestal, je Khuen moral odleteti.

Sama hrvatska opozicija je namreč bila preslaba. Ker so Madžari skušali zatreti posebne hrvatske pravice, zato se je kot nasprotnica ali opozicija Khuenu še znatno okrepila stranka prava, ki jo je vodil Ante Starčević, hud nasprotnik Dunaja in Pešte. Grešil pa je Starčević, ker je bil hud nasprotnik Srbov in njihovih posebnosti; odrekal jim je pravo na posebno ime, češ, da so Hrvati, na cirilico in na lastno zastavo.

S tem pa je Srbe le odganjal od Hrvatov, mesto da bi bil iskal njihovo pomoč za skupno borbo proti Madžarom.

Narodni naraščaj je ustvaril hrvatsko-srbsko koalicijo. Kakor so nekdanji mladi Ilirci rešili naš narod na Hrvaškem, tako je tudi sedaj bil mladi naraščaj, ki je narod privedel do znanja. Ta mladi naraščaj je hodil v šolo pri bratih Čehih.

Prvič je pokazal svojo odločnost, ko je leta 1895. Khuen v velikem slavju privedel v Zagreb cesarja in kralja Franca Jožefa, da bi mu pokazal uspehe svoje politike. Tedaj sta oba doživela veliko presenečenje. Vseučiliški dijaki so se zbrali pred spomenikom premagovalca Madžarov, bana Jelačića, ter zažgali madžarsko zastavo. Radi tega so bili mnogi obsojeni ter izgnani z vseučilišča. Nekateri izmed njih so šli študirat v Prago. Tam so se učili pri velikem filozofu in državniku Tomažu Masaryku, da je treba študirati, v kakih razmerah narod živi, pa da se mora na temelju tega odrediti smer pravi politiki. Pod Masarykovim večjim vodstvom so spoznali, da Srbi in Hrvati niso navezani drug na drugega samo po skupnem slovanskem poreklu in istem jeziku, ampak da jih drnžijo tudi isti resnični ali realni interesi. Torej morajo voditi tudi isto politiko. Ko so se vrnili na Hrvaško, so širili med narodom te ideje in dobivali mnogo pristašev.

Tako je kmalu nastala resna borba proti Khuenu. Leta 1905. se je namreč pojavil na novem poslopju zagrebškega železniškega ravnateljstva protizakonit madžarski napis. Tedaj so nastali v Zagrebu ter v velikem delu Hrvatske veliki in krvavi nemiri. Khuen se ni več mogel držati ter je moral iti.

Kmalu nato so mladi politiki ustanovili nove stranke, ki so bile nositeljice novega duha. Treba jih je še bilo združiti. Odločilen korak za to je napravil Franjo Supilo. On je leta 1905. sklical na Reko sestanek uglednih politikov, ki so sklenili tako zvano reško resolucijo. Na njenem temelju so se nato hrvatski in srbski politiki združili in koalirali. Tako je nastala hrvatsko-srbska koalicija, ki se ji je pridružila večina naroda ter je zmagovala na vseh volitvah kljub pritisku državnih oblasti. Hrvatsko-srbska koalicija je početek nove narodne politike, vodene v cilju narodnega edinstva.

Vlada je brezuspešno poskušala zatreti hrvatsko-srbsko koalicijo. Na Dunaju in v Pešti so radi sloge med Hrvati in

Srbi zapadli v težke skrbi. Ne samo da so videli neuresničene madžarske načrte s Hrvatsko, bali so se, da se bodo ne samo Sibi, ampak tudi Hrvati jeli zaupno obračati na kraljevino Srbijo, ki je tedaj hitro napredovala, in na Rusijo ter da bodo odondod pričakovali brzo pomoč.

Avstro-Ogrska je pa prav tedaj kazala silne težnje za prodiranje na jugoslovanski Balkan. V ta namen si je leta 1908. pridružila ali anketirala Bosno, ki jo je imela zasedeno že trideset let (izza leta 1878.). Ta samovoljni čin je silno ogorčil narod v Srbiji in mislili so tam že na vojno.

Toda tudi srbsko-hrvatska koalicija ni odobravalta tega čina in zategadelj je vlada sklenila, da obtoži odlične Srbe na Hrvatskem velezdaje, da bi na ta način uničila hrvatsko-srbsko koalicijo. Ker vlada ni imela dokazov za krivdo, v ta namen je prišla na dan s potvorbami ali lažnimi listinami. Odlični branitelji Hrvati in profesor Masaryk so to dokazali in onemogočili vladino namero, da obdolžence obsodi. Hrvatski narod je pa odgovoril tako, da se je v še večji večini postavil za koalicijo.

Hrvatsko-srbska koalicija je nato izsilila izboljšanje volilnega zakona: prej je imelo volilno pravo samo 50.000 ljudi, poslej pa 200.000.

Kulturni napredek na Hrvatskem. V tej dobi se je kultura na Hrvatskem močno poglobila in razširila. Poglobitvi sta služili po zaslugi škofa Josipa Jurija Strossmayerja ustanovljena Jugoslovanska akademija in vsučilišče; razširjenju pa je polagala temelj uvedba splošne šolske dolžnosti. Šolsko-prosvetno delo je napredovalo celo za banovanja Khuena-Hédervárya, največ po zaslugi delavnega in bistrega Isa Kršnjavija, ki je bil štiri leta predstojnik oddelka za prosveto. Kršnjavi je zgradil in opremil okoli sto hrvatskih naučnih zavodov in šol in izboljšal je učni načrt za poedinc vrste šol.

Tudi književno delo se je močno razširilo. Najodličnejši pisatelji starejše generacije so bili: Avgust Šenoa, Josip Evgen Tomić, Franjo Marković, Andrej Palmović; mlajši pa: Ante Kovačić, Ksaver Šandor Gjalski, Vjenceslav Novak, Josip Kozarac,

Av gust Harambašić, Velimir Deželić, Vladimir Vidrić, Milan Marjanović i. dr.

Izmed listov, v katerih so objavljali svoja dela, je bil najodličnejši Vjena, pozneje si je pridobil velik ugled tudi Savremeni. Mnogo lepih del je izdala tudi Matiea Hrvatska, kakor se je imenovala prekrščena nekdanja Matiea Ilirska; izdajanje knjig za preprosto ljudstvo ji je prevzelo Društvo sv. Jeronima.

Na glasbenem polju se je najbolj odlikoval Ivan Zajc; razen njega so delovali Slovence Fran Ksaver Vilhar, Božidar Širola, Krešimir Benić, Josip Stolzer-Slavenski itd.

Upodabljajoča umetnost je tudi imela v Isi Kršnjaven odličnega podpornika. Na njen razvoj je največ vplival Dalmatinec Vlaho Bukovac, ki se je nastanil v Zagrebu. Na Hrvatskem so se poleg mnogih drugih rodili kiparja Rudolf Valdec in Robert Frangeš ter slikarji Oton Iveković, Ivan Tišov, Klement Crnčić, Miroslav Kraljević, Mirko Rački in Tomislav Krizman.

Razume pa se, da je kulturna privlačna sila Hrvatske, zlasti Zagreba, bila tako močna, da je tu delovala tudi večina v drugih hrvatskih pokrajinah rojenih umetnikov (pisateljev, glasbenikov, kiparjev in slikarjev).

V gospodarskem življenju si je pridobil veliko zaslug banski svetnik Ivo Malin, ki je za Khuena-Héderváryja posvečal mnogo skrbi raznim panogam poljedelstva ter je ustanavljal dobre gospodarske šole.

Težko stališče Srbov v Vojvodini. Ko je bila leta 1860. srbska Vojvodina odpravljena in ko je bil uveden dualizem (1867), so bili vojvodinski Srbi izročeni Madžarom v milost in nemilost. Madžari so jih pričeli preganjati (kakor tudi Hrvat, Slovače in Romuni) v nameri, da bi jih pomadžarili. V ta namen sta jim služili vojska in šola, poleg tega pa so tudi v velikih množicah jeli naseljevati Madžare v plodni Vojvodini, da bi ji čim prej vzeli slovanski značaj.

V tej težki borbi za obstanek je bil vodja srbskega naroda v Vojvodini Svetozar Miletić. Deloval je kot organizator velike stranke, v kateri so se zbrali vojvodinski Srbi, kot odličen

govornik na srbskem cerkvenem in na ogrskem saboru in kot pisatelj političnih člankov v dnevniku »Zastava«, ki je izhajal v Novem Sadu, središču kulturnega življenja vojvodinskih Srbov. Svetozar Miletić je bil vnet pristaš narodnega edinstva jugoslovanskih plemen, hkrati pa tudi nasprotnik prevelikega vpliva cerkvenih predstavnikov na javno življenje.

Kljub temu, da je bil zdaj že Beograd središče srbskega kulturnega življenja, vendar tudi v Vojvodini le-to ni dočela prestalo. Vodilna sila je še vedno bila Matica Srbska v Novem Sadu in poleg že v prejšnji dobi delujočih pisateljev Zmaja Jovana Jovanovića in Jurija Jakšića je dala Vojvodina še Lazo Kostića, Jakoba Ignjatovića, Stevana Sremca, Veljka Petrovića, Kostjo Trifkovića, Ilarijona Ruvarča i. dr.

b) Srbija in druge pokrajine (Črna gora, Bosna, Južna Srbija) za uvajanja ustavnega (parlamentarnega) vladanja.

Druga vlada Miloševa (1858—1860). Ko je Miloš drugič zasedel prestol, je bil že star mož, vendar še vedno zelo odločen. Na vsak način je hotel utrditi svoj in svoje rodbine ugled. Poleg njega je pa narodna skupščina, ki ga je spravila na prestol, postala važna sila v političnem življenju Srbije, dočim je moč velikaškega državnega sveta padala.

Druga vlada kneza Mihajla (1860—1868). Kakor oče njegov tako je bil tudi knez Mihajlo velik protivnik državnega sveta. V narodni skupščini je sprovedel zakon, s katerim je državnim svetnikom vzel dosmrtnost ter jih spremenil v svoje najvišje uradnike. Zato pa je poseben zakon narodni skupščini zajamčil, da se bo sklicevala vsako tretje leto, toda Mihajlo ji je pri tem odredil samo posvetovalno vlogo.

Vnotranji politiki se torej Mihajlo ni strinjal s srbsko omladino, ki je zahtevala liberalnih svoboščin v političnem življenju. Njen pokret se je sicer pričel v Vojvodini, pa se je kmalu razširil na vse srbske zemlje. Strinjal pa se je Mihajlo z omladino v njenih

težnjah po osvoboditvi in zedinjenju vseli srbskih zemelj.

Prvi korak k temu je bil odhod Turkov iz Srbije. V srbskih mestih so dotlej še vedno živeli Turki in trdnjave v Srbiji so še vedno čvale turške posadke kot znak, da je sultan še vedno vrhovni gospodar Srbiji in knez njegov vazal.

Turški sultan je Mihajlu pošiljal razne svoje ukaze, a Mihajlo se za nje ni zmenil. Zato je sultan jel zbirati na srbski meji vojsko. Razdraženi so postali tudi Turki v Beogradu in ob nekem njihovem izzivanju je nastal med njimi in Srbi krvav pretep, radi katerega je beogradski paša jel iz trdnjave streljati na mesto s topom, ne da bi bil mogel napraviti večjo škodo. Zdaj se je tudi Srbija pripravljala za vojno in v Hercegovini je vrelo. Pa tudi po Evropi so bili ogorčeni zbog turškega nasilja in velesile so na posebni konferenci v Carigradu sklenile, da mora civilno turško prebivalstvo iz srbskih mest (1862). V nekaterih trdnjavah (n. pr. v beograjski) so pa še ostale turške posadke. Toda pet let nato (1867) so morale tudi te zapustiti Srbijo.

Knez Mihajlo vstvarja zveze za vojno proti Turčiji. Knez Mihajlo je videl, da Turčija notranje propada in da bi ji tudi Avstrija težko pomagala, ker je bila pravkar poražena v dveh vojnah (1859, 1866), na drugi strani je pa čutil, da sta mu naklonjeni Rusija in Francija.

Hotel je zato s Turčijo obračunati in je dobro oboroževal svojo vojsko. Sklenil je v ta namen tudi zvezo s Črno goro, ki naj bi se po koučani vojni združila s Srbijo. Pogodil se je tudi z odborom bolgarskih beguncev v Bukarešti; tudi osvobojena Bolgarija naj bi se združila s Srbijo pod imenom Bolgaro-Srbija ali Srbo-Bolgarija. Vrhu tega je še sklenil zvezo z Grčijo ter Romunijo in njegovi odposlanci so živo delovali med narodom v Bosni in Hercegovini ter Makedoniji in Albaniji. Deloval pa je Mihajlo tudi na zedinjenju Hrvatov in Srbov ter je v ta namen dopisoval s Strossnayerjem.

Mihajlova nenadna smrt (1868). Preden je mogel svoje velike načrte izvesti, da je zadala nenadna smrt. Na Topčideru kraj Beograda je padel kot žrtev zarote svojih lahko-

miselnih neprijateljev. Ko so ga peljali v grob, je vlada položila na njegovo rakev venec z napisom: »Tvoja misel ne bo umrla!« Hvaležni narod pa mu je postavil v Beogradu lep »Knežev spomenik«.

Mihajlov naslednik Milan (1868—1889). Po Mihajlovi smrti je narodna skupščina izvolila za kneza njegovega najbližjega sorodnika Milana Obrenovića. Ker pa je bil Milan še mladoletcu, zato je narodna skupščina izvolila še tročlansko namestništvo, ki naj bi vladalo do Milanove polnoletnosti. Namestništvo in narodna skupščina sta nato izdelali novo ustavo, ki je Srbijo spremenila v ustavno monarhijo (1869). Skupščina ni več samo posvetovalni organ, ampak knez mora vladati dogovorno z njo. Tudi prehaja na njo vse zakonodajno delo, ki ga je imel doslej državni svet. Ta se je spremenil v najvišje upravno sodišče, čigar naloga je bilo odslej nadziranje nad tem, da-li delo posameznih uradov ustreza zakonom ali ne.

Upor v Hercegovini je pritegnil nase pozornost Srbov. Nič ni pomagalo v Bosni in Hercegovini, da je Omer-paša po sultanovem naročilu premagal bosanske in hercegovske velikaše, ker niso hoteli slediti sultanovemu ukazu, da bi, z odpravo tlake izboljšali stanje kmetom. Ostalo je, kakor je bilo. Narod je pa vedel za sultanov zakon in ko je videl, da se ga gospoda ne drži, se je jel buniti. Zlasti v Hercegovini so bili česti upori, ki so jih podpirali Črnogorei.

Posebno hud upor je nastal leta 1875. v Hercegovini in malo pozneje tudi v Bosanski krajini (t. j. v zapadni Bosni), odkoder je veliko naroda prebeglo na Hrvatsko, kjer so se posebni odbori brigali za begunce.

Od vseh strani so prihajali upornikom na pomoč Srbi, pa tudi Hrvati in Slovenci. Tudi sin bivšega kneza Aleksandra, Peter Karadorđević, ki je živel dotlej v Parizu, je nastopil v Bosni z večjo četo prostovoljcev pod imenom Peter Mrkonjić. Ko je bil na potu v Bosno, je iz Zagreba izdal proglas na srbski narod, v katerem pravi, da se hoče izmiriti s knezom Milanom Obrenovićem, samo da bi složno udarili na Turke. Toda Milan ni hotel ničesar storiti za Bosance, dokler je bil Peter med njimi. Peter je zaradi tega Bosno zapustil.

Končno je Srbija s Črno goro napovedala Turčiji (prvo) vojno. Zlo je bilo, da se namestniška vlada ni prav nič brigala za vojsko ter je dopustila, da je propadalo po Mihajlu zanjo storjeno delo. Knez Milan, ki je zdaj že sam vladal, je bil zato proti vojni, vendar klic naroda, da se pomaga Hercegovcem, je bil tako močan, da se je naposled vdal.

Navdušenje je bilo velikansko. Iz Rusije so prišli mnogi prostovoljci in eden izmed njih, general Černjajev, je prevzel vrhovno poveljstvo. Srbska vojska se je junaško borila, izpočetka je Turke odbila, končno se je pa po bitki nad Džunisom morala umakniti in Turki so prodirali v Srbijo. Končno je bilo sklenjeno premirje in nato po ruskem nasvetu mir, s katerim se ni nič spremenilo (1877).

Nato je Rusija sama začela vojno s Turki. V Rusiji je bila silno močna slovanska struja, ki je zahtevala vojno s Turki. Ko so doživeli Srbi neuspeh in ko so Turki na Bolgarskem napravili nova grozodejstva, tedaj se je odločila tudi ruska vlada. Zahtevala je od sultana, naj izvede reforme, ki jih je Rusija zahtevala skupno z drugimi velesilami. Ker je Turčija zahteve odbila, je Rusija napovedala vojno. Njena vojska je prekoračila dolenjo Donavo in prodrla do prelaza Šipka na pogorju Balkan pa ga zavzela. Tu pa se je morala vstaviti, dokler ni v zaledju padla v njene roke silno močna trdnjava Plevna.

Zdaj so Srbi napovedali Turkom (drugo) vojno. Ko je padla Plevna, so Srbi zopet napovedali Turkom vojno. Zavzeli so Niš in dospeli na Kosovo. Tedaj pa je ruska vojska dospela pred Carigrad in Turčija je morala skleniti z Rusijo mir v Sanstefanu (1878), s čimer je bilo zaključeno tudi srbsko vojskovanje. Sanstefanski mir je ustvaril Veliko Bolgarijo, povečal Črno goro, Srbijo pa le malo razširil.

Ker velesile niso bile zadovoljne z njim, se je sestal berlinski kongres (1878). Velesile so smatrale, da si je Rusija zato izgovorila Veliko Bolgarijo, da bi preko nje ovladovala ves Balkan in neprestano držala Turke v strahu. Zato so Rusijo prisilile, da je pristala na kongres v Berlinu, ki naj bi popravil sanstefanski mir. Kongres je ustvaril dve bolgarski državi, eno posebno

na severu in drugo kot samoupravno oblast turške države na jugu; prva se je imenovala Bolgarija in druga Vzhodna Rumelija. Srbijo je povečal na jugu s tem, da ji je pripojil štiri nova okrožja: niški, vranjski, topliški in pirotski, t. j. tako zvane »Nove kraje«. Črna gora je prišla do morja: dobila je kos obale z Barom. Bosno in Heregovino pa je berlinski kongres prisodil Avstriji v upravo. Obe deželi je zasedla (okupirala) avstrijska vojska, potem ko je skršila odpor tamkajšnjih muslimanov, ki jim je bil na čelu Hadži Loja.

Z okupacijo Bosne je Avstrija Srbijo obkrožila z zapadne strani in ji je v poznejših časih grozila, da jo odtod čisto oklene. Srbski narod pa ni mogel prežaliti izgube teh dveh dežel.

Milan se naslanja na Avstrijo. Že v Berlinu se je Milanov odposlanec obvezal, da bo Srbija zgradila železnico proti Carigradu in proti Solunu, ki bi zlasti dobro služila avstrijski trgovini, ter da bo sklenila z Avstrijo ugodno trgovsko pogodbo. Milan je te obvezi izvršil. Toda gradnja železnice je stala mnogo denarja, prav tako oborožitev vojske in povzdiga šolstva. Milan je zato povišal davke, s čimer pa je bil narod silno nezadovoljen; vseč pa mu ni bilo tudi Milanovo preveliko prijateljstvo z Avstrijo.

Srbija proglašena za kraljevino. Da bi se narod nekoliko potolažil, je narodna skupščina leta 1882. proglasila Srbijo za kraljevino.

Postanek radikalne strauke — timočka vstaja. Narod se pa ni pomiril, ampak se je pod vplivom socialističnih idej požrtvovalnega Svetozarja Markovića organiziral v radikalni stranki, ki je zahtevala znižanje bremen in samoupravni način ljudskega vladanja. Milan se je obrnil proti radikalni stranki in je leta 1885. izdal naredbo, naj se med ljudstvom pobere orožje. Tedaj se je ljudstvo ob Tikomu uprlo (timočka vstaja). Toda vojska je upor potlačila. Zaprli so ves glavni odbor radikalne strauke, samo Nikola Pašić je zbežal, mnogo upornikov so tudi ustrelili.

Srbsko bolgarska vojna. Ker se je mnogo upornikov zateklo na bolgarska tla, je bil Milan zelo nejevoljen. Vrhu tega je prišel

v velike skrbi, ko se je leta 1885. Bolgarska proti določbam berlinskega kongresa združila z Vzhodno Rumelijo. Smatral je namreč, da bi povečana Bolgarija lahko zaprla Srbiji vsako pot na jug, kamor se je po okupaciji Bosne po Avstriji še edino lahko širila. Zato je Bolgariji hitro napovedal vojno. Dospel je z vojsko že skoraj pred Sofijo, tedaj pa je Bolgarom prišla na pomoč rumelijska vojska in porazila šibkejšče srbske čete pri Slivnici. Mir je bil sklenjen po posredovanju Milanove zaščitnice Avstrije; ohranil se je status quo, to je stanje, kakršno je bilo pred vojno.

S tem je samo padel kraljev ugled in moč radikalne stranke je porasla. V stiski je dal sprejeti po narodni skupščini novo ustavo (1888), ki je Srbiji dala parlamentarno vladavino, t. j. tako, pri kateri se ministri izbirajo iz tistih strank v parlamentu, ki imajo večino. Milan je pa že uvidel, da z radikali ne more vladati in se je v korist svojemu sinu Aleksandru odpovedal prestolu (1889). Ker pa je bil Aleksander še deček, mu je določil tročlansko namestništvo.

Kralj Aleksander Obrenović. Še preden je Aleksander dosegel po ustavi predpisano starost, se je proglasil za polnoletnega in je sam prevzel vladu v roke (1893). S tem je izvršil državni udar, ki mu je skoro sledil še drugi: odpravil je ustavo iz leta 1888. in uvedel staro iz leta 1869., ččš, da ne more vladati z zastopniki radikalne stranke, ki je imela večino. Tem velikim nezakonitostim so sledile še mnoge druge. Tako je postavljaj na višja mesta v državni službi samo priporočene ljudi, brez ozira na to, da-li imajo potrebno sposobnost. Zlasti pa je spravil v nered državne finance. Uradniki in oficirji so kar po več mesecev ostajali brez plač. Ko je postala ta vladavina končno že neznosna, so se oficirji proti kralju zarotili ter ga v neki noči leta 1903. skupno s kraljico ubili. Mislili so tudi na prognanstvo, ali to misel so opustili, ker so smatrali, da bi Avstrija s pomočjo izgnanega kralja v Srbiji vedno lahko delala nered. Narodna skupščina je nato izbrala za kralja Petra I. Karadorđevića.

Kralj Peter I. Karadorđević (1903—1921). Kralja Petra I. Karadorđevića je pozdravil ves narod, ne samo Srbi, ampak tudi Hrvati in Slovenci, kajti čutil je, da prihaja z njim

na prestol vladar, ki bo vladal narodno v notranji in v zunanji politiki.

Kralj Peter je v polni meri upravičil narodne nade. Čim je prišel na prestol, je prisegel na ustavo iz leta 1888., ki jo je narodna skupščina nekoliko spremenila. Vladal je vedno vseskozi vestno in parlamentarno, tako da so narodne težnje po poslancih vedno prihajale do polnega izraza in polne veljave.

Prva leta je njegovemu vladanju povzročalo velike težkoče zarotniško vprašanje. Oficirji-zarotniki, ki so odstranili prejšnjega kralja, so se smatrali za upravičene, da lahko vplivajo na državne posle in na vojsko. Proti temu se je javilo gibanje med narodom in celo v vojski. To je rodilo težke notranje spore. Polagoma pa je vpliv zarotnikov oslabel in prestalo je njihovo poseganje v državne posle.

Važno je bilo ozdravljenje državnih financ, pri čemer si je pridobil največ zaslug pametni in dolgoletni finančni minister dr. L a z a P a č u. Ne samo, da je zadostil vsem državnim obveznostim, ampak spravil je tudi državni proračun v popolno ravnovesje.

To mu je šlo odlično izpod rok, kljub temu, da je država mnogo storila za prosveto: beograjsko Veliko šolo je preuredila v pravo univerzo in ustanovila množstvo drugih, zlasti osnovnih šol; in kljub temu, da se je z vsemi silami brigala za oboroževanje in izvežbanje vojske. Za vojno pa se je pripravljalo tudi civilno prebivalstvo. Poleg Narodne Odbrane so skrbele za to zlasti Strelske družine, ki jih je bilo več ko 1000.

Treba se je bilo pripravljati. Avstro-Ogrska je bolj in bolj uvidevala, da je svobodna Srbija velika privlačna sila za njene Jugoslovane in da je vedno močnejša prepreka njenemu prodiranju proti Solunu; rojaki pod Turki pa so vsak dan prenašali težje muke.

Avstrija je najprej skušala Srbiji gospodarsko škodovati; napovedala ji je tako zvano carinsko vojno. Prepovedala je vsak uvoz srbskih proizvodov. Toda Srbov s tem ni uničila, nasprotno, za izvozno izhodišče svoje trgovine so si izbrali Solun in našli so si v Egiptu, na Grškem in v Italiji dobrih odjemalcev. Seveda so tudi, sami prepovedali uvoz avstrijskih

produktov in v Angliji, Belgiji in Nemčiji so jim z lahkoto našli nadomestilo. Po štirih letih se je earinska vojna končala z avstrijskim porazom.

Zato pa je Avstro-Ogrska zadala Srbiji drug udarec. B o s · n o in H e r c e g o v i n o, ki ju je imela od leta 1878. po naročilu berlinskega kongresa samo zasedeno ali okupirano, je leta 1908. a n e k t i r a l a, t. j. kot sestavni del pripojila svojim ostalim deželam. To protipravno dejanje je Avstro-Ogrska izvedla, ker jo je podpirala njena zaveznica Nemčija, ki je po Avstriji hotela politični vpliv nemštva pomakniti globoko na vzhod. V Srbiji so spoznali veliko nevarnost in med obema državama je nastala tolikšna napetost, da je grozila vojna. Toda Rusija, ki je bila zopet zaščitnica Srbije, odkar je leta po nastopu kralja Petra znova vodila narodno slovansko politiko, je bila tedaj še prešibka za veliko vojno z Avstrijo in Nemčijo, ker si še ni bila opomogla od ran, zadanih ji v vojni z Japonsko. Zato je Srbiji nasvetovala, naj se zaenkrat ne protivi aneksiji. Srbija jo je morala sprejeti.

Balkanska zveza. Največja pozornost Srbije se je zdaj obrnila k rojakom v S t a r i S r b i j i in M a k e d o n i j i. Njihovo stanje je postajalo obupno. Dasi je tudi sultan že v prvi polovici 19. stoletja izdal odlok o enakosti vseh državljanov brez razlike vere in narodnosti, so vendar naši rojaki trpeli kakor dotlej.

Turškim krivicam in silovitostim so se pridružila še g r š k a nasilja. Odkar je bil odpravljen srbski patriarhat v Peći (1766), so bili naši pravoslavni rojaki v Turčiji pod carigrajskim grškim patriarhom, ki je pošiljal tudi v slovanske pokrajine grške škofe in duhovnike, ki so povsod, v šoli in v cerkvi, poskušali pogrčevati naš narod. Grška nasilja nad Srbi in Bolgari so postala hujša od turških.

Toda Bolgari so se končno grške duhovščine rešili. Po posredovanju ruskega earja je sultan leta 1870. podelil Bolgarom poseben e k s a r h a t (patriarhovo namestništvo), s čimer so postali cerkveno samostojni. Bolgari so svojo cerkev kmalu jeli uporabljati v škodo Srbom. Svoje delovanje so razširili tudi v Makedonijo. Tu so jeli ustanavljati cerkve in šole, v katerih so uporabljali samo bolgarski jezik in širili bolgarsko narodno

zavest. Kljub vsemu temu se je vendar v Makedoniji krepila tudi srbska narodna zavest.

Po berlinskem kongresu, ki je pustil Srbe v Makedoniji in Stari Srbiji še dalje pod Turki, je prihajalo tu do čestih vstaj našega ljudstva. Turki so se radi njih kruto maščevali, pomagali pa so jim pri tem divji Albanci.

Zlasti živahna je postala borba našega naroda v Makedoniji in Stari Srbiji, ko je s prihodom kralja Petra na prestol, porasla tudi zavest naših rojakov pod Turki. Njihove čete so se junaško borile proti Turkom, toda morale so se obrniti tudi proti bolgarskim četam, ki so prav tako napadale Turke kakor tudi Srbe.

Leta 1908. je izbruhnila v Carigradu revolucija, ki je dovedla na krmilo tako zvane Mladoturke. Ti so sicer hoteli urediti državo po modernih načelih, poleg tega pa so se prizadevali, da poturčijo vse prebivalec turške države, pa i Srbe, Bolgare in Grke. To je izzvalo med kristjani silno nezadovoljstvo, ki so ga Turki hoteli potlačiti s potoki krvi. Zlasti na Srbe se je obračal divji bes, ker so bili Mladoturki prijatelji Avstrijcev in Nemcev. Vlogo turških krvnikov so vršili zlasti Albanci, ki so jim dajali orožje ne samo Turki, ampak tudi Avstrijci.

To turško divjanje je zblížalo štiri krščanske balkanske države (Srbijo, Črno goro, Bolgarsko in Grško), ki so se sklenile leta 1912. v balkansko zvezo in napovedale vojno Turčiji, ki se ni hotela odzvati njihovemu pozivu, da izboljša stanje svojih kristjanov in jim zagotovi življenje.

Prva balkanska vojna. Srbska vojska je pod vodstvom vojvode Radomirja Putnika neobično hitro napredovala ter je izvršila čudovita junaška dela. Glavni armadi, ki je prodirala iz moravske doline v vardarsko, je poveljeval prestolonaslednik Aleksander. Ta armada je v dvodnevni bitki pri Kumanovem popolnoma razbila glavno turško vojsko. Nato je brez boja zmagoslavno vkorukala v Dušanovo Skoplje. Šele v gorah pred Prilepom so Turki poskušali ustaviti prodiranje Srbov, uakar so se jim pri Bitolju s svežimi silami postavili po robu. V štiridnevni junaški borbi so jih Srbi zopet popolnoma porazili. Drug oddelek srbske vojske je medtem prodiral proti zapadu ter je v borbi z Albanci v zimski dobi dospel do obale sinjega Jadrana.

Medtem so Bolgari na vzhodu po zmagah nad Turki dospeli pred Carigrad. Grki so zavzeli Solun, Bolgarom pa se je ustavljalo močno utrjeno Drinopolje. Padlo je šele, ko sta prihiteli na pomoč dve srbski diviziji. Pri naskoku na trdnjavo je srbska vojska ujela glavnega poveljnika turške posadke. Prav tako se je Črnogorecem ustavljala silni Skader. Tudi sem sta hiteli na pomoč dve srbski diviziji; preden sta stopili v borbo, se je trdnjava podala junaškim Črnogorecem. Naposled je morala Turčija prositi za mir.

Po daljših pogajanjih je bil sklenjen v Londonu mir (1913). Med pogajanci pa se je pojavila Avstrija kot sovražnica Srbov in Črnogorcev. Z grožnjami je prisilila Srbe, da so izpraznili Albanijo in Črno goro in da so zapustili Skader. Ker sta jo podpirali Nemčija in Italija, je dosegla, da so tudi druge velesile pristale na ustanovitev samostojne Albanije, ki naj bi zapirala Srbiji pot do morja in ki naj bi ji pripadal tudi Skader. Ni pa mogla Avstrija preprečiti, da ne bi v Stari Srbiji imeli skupne meje Srbija in Črna gora.

Druga balkanska vojna. Po londonskem miru se je vnela borba za Makedonijo med Srbi in Grki na eni ter Bolgari na drugi strani. Za Makedonijo so se zavezniki pred vojno v tem smislu pogodili, da naj se razdeli v razmerju uporabljenih vojniških sil. Bolgari pa niso poslali v Makedonijo toliko vojske, kolikor so se bili obvezali, nasprotno, še pred Drinopolje so jim morali Srbi na pomoč. Zato na Makedonijo niso imeli pravice. Pa tudi, če bi jo bili imeli, bi se bili morali prej obrniti na ruskega carja, naj on razsodi, kaj pripada njim in kaj Srbom. Tako niso storili. Pōdpihovala jih je Avstrija. Ne da bi bili napovedali vojno, so ponoči in nenadoma udarili na Srbe in Grke na Bregalnici, toda v krvavi bitki, ki je trajala osem dni, so doživeli odločilen poraz. V poslednjem času so udarili na nje tudi Romuni in dospeli pred Sofijo, prav tako Turki, ki so zasedli Drinopolje.

Vojna se je končala z mirom v Bukareštu leta 1913. Severno Makedonijo je dobila Srbija in južno s Solunom Grčija.

V dobi uvajanja ustavnega vladanja je končno tudi Črna gora dobila ustavo. Prvi posvetni črnogorski knez je bil Danilo, njegov naslednik pa Nikola (1860—1918), ki se je leta 1910. proglasil za kralja. Nikola se je dolgo ustavljal zahtevam svojih podanikov po ustavi. Ko pa je naposled z nastopom kralja Petra v Srbiji zavladao redno in svobodno življenje, tedaj se tudi on ni več mogel ustavljati in je leta 1905. proglasil ustavo. V narodno skupščino pa so bili izvoljeni po večini njegovi nasprotniki, ki so osnovali »narodno stranko«. Ta je zahtevala večjo svobodo in ožjo zvezo s Srbijo. Nikola pa je skupščino razpustil, jel na vso moč preganjati svoje protivnike in prekinil celo zvezo s Srbijo. Ko je zaradi aneksije Bosne in Hercegovine s strani Avstro-Ogrske zapretila skupna nevarnost, tedaj se je šele s Srbijo izmirlil in sklenil z njo zvezo. Prav tako tudi za nastopno balkansko vojno.

Tudi Avstrija je Bosni dala nekakšno ustavo. Kmalu po aneksiji je tudi Bosna dobila nekakšno ustavo (1910). Toda bila je slaba, ker poslanci so se volili po verskih skupinah (pravoslavnih, katoličanov in muslimanov) in ker je imela samo posvetovalne pravice.

Kulturni napredek v dobi uvajanja ustavnega življenja. Ko se je ta doba pričela, je v Srbijo prešlo vodstvo srbskega kulturnega življenja. Dasitudi je bil narod zelo zaposlen z vojnani za osvoboditev ostalih rojakov in dasitudi je notranja uredba države zahtevala težkih političnih bojov, je vendar kulturno močno napredovalo. Pomnožilo se je število osnovnih šol, zlasti za kralja Petra, ki so pobijale analfabetizem med ljudstvom. Ustanavljale so se nove srednje in strokovne šole. Beograjska Velika šola pa se je leta 1905. spremenila v pravo univerzo. Na mesto že več desetletij obstoječega »Društva Srpske Slovesnosti« je stopila Srpska kraljevska akademija kot središče vsega srbskega znanstvenega življenja.

Književno delo je lepo napredovalo. Med mnogimi književnimi listi so bili najodličnejši »Ota džbina«, »Delo«, »Srpski Pregled« in »Srpski Književni Glasnik«. »Srpska Književna Zadruga« je pa skrbela za izdajanje in razširjenje dobrih književnih del.

Najodličnejši srbski pisatelji so bili zdaj rodом iz Srbije; izmed njih pripadajo Milovan Glišić, Laza Lazarević in Vojislav Ilić starejši, Branislav Nušić, Borislav Stanković in Milan Rakić pa mlajši generaciji.

Tudi na glasbenem polju je nastopilo nekaj krepkih talentov; med njimi Stevan Mokranjac, Staša Binički, Peter Krstić, Peter Konjović, Miloje Milojević, Stevan Hristić, Kosta Manojlović i. dr.

Med kiparji slovita Djordje Jovanović in Sima Roksandić, med slikarji pa Anastasije Jovanović, Nikola Marković, Pavle Jovanović, Gjurо Krstić, Uroš Predić i. dr.

Sicer pa je v Srbiji, predvsem v Beogradu, delovalo tudi mnogo pisateljev, skladateljev in upodablajočih umetnikov iz drugih srbskih pokrajin. Tolika je že postala njena privlačna sila.

Znaten je bil gospodarski napredek. Dolgo je primanjkovalo denarja in zlasti kmetje so radi visokih obresti zašli že v težek položaj. Da se odpomore tej potrebi, je bila leta 1862. ustanovljena Uprava Fondov, ki je združevala različne javne kapitale in dajala kredit. Kmetom so pomogle tudi razne zadruge, ki so se jele snovati. Zlasti pa jim je dobro služil zakon, ki je določal, da se zadolženemu kmetu nikdar ne sme odvzeti hiša in šest oralov zemlje. — Kmetje so še vedno živeli v zadrugah, toda želja po osebni gospodarski samostojnosti je dovajala do čestih delitev zadrug med njene članc.

Ureditvi finančnega stanja je služila tudi leta 1883. ustanovljena Narodna banka.

S finančnim izboljšanjem je naraščala trgovina, ki so jo podpirale tudi prve železnice; otvarjali so se rudniki in polagali temelji prvi industriji.

Pa i Črna gora se je jela kulturno dvigati. Za kneza in kralja Nikole se je osnovalo mnogo osnovnih šol, nekaj gimnazij in bogoslovje. Na Cetinju je izhajalo tudi več književnih listov in pisatelji iz drugih srbskih pokrajin so se tu dolgo zadrževali.

Pridobitev obale, uvedba brzovanja in zgraditev prve železnice so Črno goro bližje zvezale s kulturnim svetom.

Za Bosno se Avstrija ni mnogo brigala. Njene bogate gozdne in rudne zaklade je izročila v ukoriščenje Madžarom in Nemcem, zgradila je sicer nekaj bolj vojaških železnic in cest ter uvedla red, toda za bedo bosanskih seljakov se ni brigala, ampak jih je še dalje pustila pod oblastjo njihovih muslimanskih veleposestnikov.

V Sarajevu je ustanovila odličen muzej, po mestih več srednjih šol, osnovno šolstvo pa je zanemarjala.

Vendar je tudi Bosna v tej dobi dala nekaj dobrih pisateljev. Med njimi: Svetozarja Čorovića, Aleksa Šantića, Jovana Dučića in Petra Kočića.

Izmed mnogih slikarjev si je pridobil velik ugled zlasti Heregovce Risto Vukanović.

Pregled. V dobi uvajanja ustavnega življenja se je naš narod učil, kako je treba v svobodi živeti. Hkrati se je kulturno krepil in utrjeval svojo narodno zavest. Ob koncu te dobe je v svobodni Srbiji okrepljena narodna zavest narod privedla do osvobodilne vojne s Turčijo, pri avstro-ogrskih Jugoslovanih je pa tudi prehajala v težnjo po bojni aktivnosti za združitev s svobodno Srbijo v eni državi. To združitev je ustvarila velika svetovna vojna.

SVETOVNA VOJNA IN UJEDINJENJE NAŠEGA NARODA.

Vzroki svetovne vojne. Že daljšo dobo je bila Evropa razdeljena v dva tabora. Odkar je Bismarek po zmagi nad Francijo ustanovil nemško cesarstvo, je moč Nemčije silno naraščala. Ustanovila si je veliko industrijo in razvila silno trgovino pa z njima ogrožala angleško gospodarsko premoč na svetu. Silna armada in mornarica naj bi Nemčiji zagotovili svetovno gospostvo.

Glavna pot, preko katere je Nemčija hotela dospeti do uresničenja svojih ciljev, je vodila preko Balkana. Ker Nemčija sama na ujem ali v njega sosesčini ni imela posesti, zato ji

je služila od Nemcev in Madžarov vladana Avstrija kot prednja straža. Z njo je sklenil že Bismarek posebno zvezo, ki se ji je pozneje pridružila še Italija, tako da je nastala trozveza. Kot manjše pomočnike na poti proti vzhodu si je Nemčija z Avstrijo pridobila še Albanijo, Bolgarsko in Turčijo.

Ta nemška težnja proti vzhodu je postala izredno silna potem, ko je cesar Viljem II. po svojem nastopu vladanja odslovil bolj miroljubnega Bismarcka ter sam jel določati smer nemški politiki. Da bi imel dobro orožje za izvedbo svojih namer, je še mnogo bolj kakor njegovi predniki skrbel za probujo vojnega duha v svojem narodu.

Od nemškega prodiranja na vzhod so bile zlasti ogrožene največje gospodarice Azije: Rusija, Anglija in Francija, ki so se vrhu tega bale, da bi Nemčija res kdaj posegla po vrhovnem gospodarstvu nad svetom. Te tri države so zato v svojo obrambo ustanovile tako zvani trojni sporazum, čigar naloga je bilo vzdrževanje evropskega miru.

Avstrija in Nemčija sta se odločili za vojno proti Srbiji, ki jima je zastavljala pot. Prodiranju Avstrije in Nemčije proti vzhodu je bila najprej na potu Srbija. Dokler je bila za Obrenovičev slaba, na njo nista mnogo dali, toda ko je pod kraljem Petrom v obeh balkanskih vojnah pokazala svojo moč ter vrhu tega postala privlačna sila za avstro-ogrske Jugoslovane, tedaj se je obrnila proti njej ost avstro-ogrske in nemške politike. Iskali sta samo prilike, da bi jo z vojno uničili.

Pričeli sta izzivati. S takim namenom je odšel v Bosno vodja vojne stranke prestolonaslednik Franč Ferdinand, da bi namenoma baš na Vidov dan leta 1914. zaključil v Sarajevu proti Srbiji naperjene vojaške vaje. Na to izzivanje je odgovoril z uspelim atentatom mladi Srb Gavra Princip. Sarajevski atentat so komaj pričakovali in ga vzeli za povod vojni napovedi.

Z Dunaja so poslali srbski vladi ultimatum z zelo težkimi zahtevami. V 48 urah naj jih sprejme vse in tako prizna svojo krivdo na atentatu. Na Dunaju so jo namenoma dolžili, češ, da je bil atentat pripravljen na srbskih tleh z njenim znanjem.

Da bi ohranila mir, je srbska vlada, ki ji je bil na čelu pametni državnik Nikola Pašić, sprejela vse avstro-ogrške zahteve, razen tiste, da lahko avstro-ogrška policija sama vrši preiskavo v Srbiji, ker bi se s tem kršila srbska državna samostojnost ali suverenost.

Z napadom Avstro-Ogrske na Srbijo nastane svetovna vojna. Avstro-Ogrska je napovedala vojno v nadi, da bo ostala Rusija nevtralna, ker še za vojno ni bila dovolj pripravljena. Toda Rusija ni mogla pustiti na cedilu svoje slovanske sestrške države in je jela mobilizirati, t. j. klicati pod orožje svoje vojake. Tedaj je Nemčija zahtevala od nje, naj prekliče mobilizacijo. Ker tega ni mogla storiti, ji je Nemčija napovedala vojno. Nato je Nemčija napovedala še vojno proti ruski zaveznici Franciji. Toda ker je bila Francija na vzhodu zavarovana z močnimi trdnjavami, zato je udarila nanjo preko Belgije, katere nevtralnost je s tem porušila. Svoj čas so bile vse evropske velike države, pa tudi Nemčija, priznale belgijsko nevtralnost in se obvezale, da jo bodo ščitile. Radi tega nemškega protipravnega čina ji je Anglija napovedala vojno.

Neuspehi avstro-ogrške vojske na srbskem bojišču. Srbska vojska je koj v prvih mesecih vojne izvršila čuda, ki so zadivila ves svet. Močne avstro-ogrške čete so brž po napovedi vojne s treh strani udarile proti Valjevu. Toda srbske čete so jih pod poveljstvom vojvode Stepe Stepanovića v veliki bitki na Ceru potolkle tako temeljito (2. do 6. avgusta 1914), da kmalu ni bilo nobenega sovražnega vojaka na srbskih tleh.

Pozneje so Avstrijei zopet zbrali veliko vojsko in znova jeli prodirati. Ker je Srbom ravno zmanjkalo streljiva, so se morali umakniti do Rudnika. Tedaj je prispelo novo streljivo, zbrale so se čete od vseh strani, sam junaški, stari kralj Peter je šel v prve vrste in užigal pogum. Tako je zopet srbska vojska pod poveljstvom vojvode Živojina Mišića udarila na sovražnika, prebila njegove vrste in ga vrgla s srbskih tal. Na stotine topov in nad 60.000 ujetnikov je ostalo v srbskih rokah. Le žalostno zapuščino so Avstrijei zapustili: pegasti legar, ki je pomoril skoraj četrt milijona ljudi.

Avstrijei so bili poraženi tudi na ruskem bojišču. Niti na ruskem bojišču niso imeli Avstrijei boljše sreče. Ruska vojska

jih je večkrat porazila, se vgnezdila v Karpatih in se približala Krakovu, tako da so bili Avstrijci v skrbeh za Dunaj in Budimpešto. Rešili so jih Nemci.

Niti Nemcem niso šli vojni načrti izpod rok. Nemški generalni štab (najvišje poveljstvo) je hotel najprej s silno naglico poraziti in pokoriti Francijo, nato se pa z vsemi silami vreči na Rusijo, ki je radi svojega ogromnega ozemlja bolj počasi mobilizirala. Prevaril se je. Res so nemške čete pridrle že v bližino Pariza. Tam pa jih je vzdolž reke Marne francoska vojska pod poveljstvom maršala Joffrea težko porazila. Nemcem je bil bojni načrt preprečen, zato pa so se vkopali na francoskih tleh, tako da jih Francozi niso mogli pregnati. Čakali so na prihod večjih angleških oddelkov in vojna se je zavlekla. Mesto da po načrtu vržejo celo vojsko na Ruse, so Nemei zdaj tjakaj poslali le toliko oddelkov, da so Avstrijce rešili.

Leta 1915. je omagala ruska vojska. Rusija ni bila pripravljena na dolgo bojevanje. Primanjkovalo ji je orožja in streljiva. Poleti 1915. so priredili Nemei in Avstrijci proti njim veliko ofenzivo. Potisnili so jih do vzhodne Poljske, kjer so se Rusi vkopali in potem držali.

Nemčiji in Avstriji je tudi mnogo koristila Turčija, zaveznikom pa malo Italija. Turčija je kinalu po začetku vojne stopila na stran Nemčije in Avstrije. Angleži so se pa s svojim brodovjem zastoj trudili, da bi jim iztrgali Dardanele in vzpostavili zvezo z Rusijo. Bile so preveč utrjene po narodi in po nemških obrambnih napravah in topovih. Spomladi leta 1915. je stopila na stran zaveznikov (t. j. trojnega sporazuma) tudi Italija, toda radi svoje slabe vojske je samo vezala del avstrijskih čet, ki so branile črto na Soči.

Propast Srbije. Po ruskem porazu sta se vrgli Nemčija in Avstrija nad Srbijo. V ta namen sta si pridobili še novega zaveznika, Bolgarijo. V jeseni leta 1915. je jela prodirati štirikratna premoč v Srbijo s treh strani. V hrabrem boju so se Srbi polagoma umikali. Ker je v tistem času padla tudi Črna gora in ker Grki niso hoteli priskočiti na pomoč, kljub temu, da so bili k temu pogodbeno vezani, se je morala srbska vojska umikati skozi neprehodne in divje albanske

planine v najtežji zimi. Z njo je šlo mnogo civilnega prebivalstva, mladih in starih, žen in otrok. Tisoče in tisoče žrtev je padlo v Albaniji, deloma po albanskih kroglah, deloma pa od zime, lakote in onemoglosti. Ostanke vojske so zavezniki z ladjami prepeljali na Krf, žene in otroke in civilne ljudi pa v svoje dežele, zlasti v Francijo, kjer so jim izkazovali največje gostoljubje.

Srbija v robstvu. Za narod v Srbiji so nastopili črni dnevi. Gospostvo nad njim so si razdelili Avstrijci in Bolgari. Uničevali so vse, kar je bilo srbskega. Avstrijci so prepovedali cirilico, Bolgari tudi srbsko ime; uničevali so kujižnice, zapirali srbske šole in mesto njih otvarjali madžarske, nemške in bolgarske. Poleg tega so strašno plenili. Najhuje pa je bilo, da so sistematično uničevali srbski živelj. Bolgari še huje ko Avstrijci, v samem topliškem okrožju so pobili 20.000 ljudi.

Srbska vojska znova na bojišču. Na Krfu se je srbska vojska znova okrepila in oborožila in poleti 1916. so jo zavezniki prevezli na novo solunsko bojišče. Tu je septembra 1916. v nečloveškem boju zavzela visoki Kajmakčalan in nato še Bitolj, s čimer je bila že na domačih tleh. Tu so se v srbskih vrstah borili že tudi jugoslovanski dobrovoljci, večinoma došli iz Amerike; pozneje so se jim pridružili še tisti, ki so prispeli iz ruske Odece.

Jeseni 1916. je padla Romunija in nato še Rusija. Romunija je stopila na stran zaveznikov prepozno, ravno ko so Nemčija in Avstrija in Bolgarija razpolagale z velikimi četami. Vse tri države so poslale nad njo močne čete in jo porazile. V obrambni borbi so se ob strani Romunov in Rusov na bojišču v Dobrudži zlasti izkazali jugoslovanski dobrovoljci. Pozimi leta 1917. je omagala tudi Rusija, kjer je nastala revolucija. Tu so kmalu prevladali komunisti ali boljševiki, ki so bili nasprotniki vojne ter so pozimi leta 1918. sklenili mir. Njim so morali slediti Romuni.

Zato pa je zaveznikom priskočila na pomoč Amerika. Nemčija je bila v začetku vojne bolj oborožena ko Francija in Anglija. Čim dalje je vojna trajala, tem bolj se je kakovost oboroženja spreminjala v korist obeh zapadnoevropskih držav.

ki sta razpolagali z ogromnimi viri za oboroževanje ter sta iz svojih kolonij in iz Amerike dobivali vsega potrebnega.

Tedaj pa se je Nemčija lotila skrajnega sredstva. Dasitudi je bilo po mednarodnem pravu prepovedano, je vendar s svojimi podmornicami jela napadati in uničevati vse ladje na morju, brez ozira na to, da-li so bile neprijateljske ali nevtralne, vojne ali trgovske. S tem je hotela preprečiti dovoz hrane, vojnega materiala in vojakov. Toda ker so uničevali tudi ameriške ladje, jim je Ameriška Unija januarja 1917 napovedala vojno.

Propad centralnih sil. Po polomu Rusije so Nemci vrgli silue čete na zapadno fronto, da bi jo prodrle. Zastonj. Bila je močna in prihajale so ameriške čete v velikem številu. Da bi nastopali čisto enotno, so zavezniki končno uvedli še enotno bojno vodstvo, ki so ga dotlej v svojo škodo pogrešali. Za vrhovnega poveljnika so namreč imenovali francoskega maršala Focha, ki je udaril na Nemce prav tedaj, ko so se bili od velike ofenzive čisto izčrpali. V nekoliko mesecih jih je potisnil iz Francije in prisilil, da so prosili za mir.

Osvobojenje Srbije. Medtem se je v začetku septembra 1918 začela velika ofenziva na solunskem bojišču. Udarili so Srbi z jugoslovanskimi dobrovoljci pod vodstvom vojvode Petra Bojovića. Pomagali so jim Francozi in Angleži. Bolgarska fronta je bila prelomljena, bolgarska vojska se je umikala in se je končno še v Južni Srbiji vsa predala. Odpor avstrijskih in nemških čet je bil nato z lahkoto zlomljen. Sredi oktobra je bil osvobojen že tudi Beograd.

Medtem so bili poraženi Turki v Prednji Aziji in avstrijska vojska v severni Italiji se je razsula.

Ustanovitev kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Že v početku vojne se je nekaterim požrtvovalnim domoljubom posrečilo, da so se umaknili iz Avstro-Ogrske in stanovili v tujini »Jugoslovanski odbor«, čigar naloga je bilo delo v tujini za osvoboditev avstro-ogrskih Jugoslovancev in njihova združitev s Srbijo. Na čelu Jugoslovanskega odbora je bil dr. Ante Trumbić. Jugoslovanski odbor je delal v ozkem stiku s češkim »Narodnim svetom« in njega predsednikom Tomášem Masarykom. S predavanji in tiskom in diplo-

matičnim posredovanjem je bilo treba pridobiti za osvoboditev javno mnenje in vlade antantinih držav ter Amerike. To se je posrečilo. Zlasti velike koristi je bilo dejstvo, da je bil pridobljen tudi pravični in človekoljubni predsednik Wilson.

Da bi se naprej vedelo, kakšna naj bo jugoslovanska država, v ta namen je julija 1917. Jugoslovanski odbor sklenil s srbsko vlado na Krfu tako zvano krfsko deklaracijo, ki pravi, naj bo država Srbov, Hrvatov in Slovencev ustavna in parlamentarna monarhija pod dinastijo Karadorđevićev. Krfska deklaracija je vzbudila povsod veliko navdušenje in sprejel jo je tudi črnogorski »Odbor za narodno združenje« v Parizu.

Doma na avstro-ogrskih tleh so morali naši rojaki pod smrtno nevarnostjo dolgo molčati. Šele ko je po smrti starega Franca Jožefa v jeseni leta 1916. sledil na prestolu mladi pa šibki cesar Karel, tedaj se je pojavilo malo svobode. Sklepal se je državni zbor na Dunaju, v katerem so naši narodni zastopniki maja 1917. v tako zvaní majski deklaraciji izjavili, da hočejo združitev Srbov, Hrvatov in Slovencev v eni državi. Radi nevarnosti, v kateri so živeli, so še pristavili, naj se to zgodi v habsburškem okviru, toda pozneje so tudi to opuščali in delali za popolno osvoboditev.

Ko je bila Avstro-Ogrska z Nemčijo in Bolgarijo in Turčijo že čisto premagana, bi bil cesar vse dal, samo da ga še trpe. Zaman. Zastopniki Srbov, Hrvatov in Slovencev so si ustanovili v Zagrebu kot začasno vlado Narodno veće Srbov, Hrvatov in Slovencev. Dne 29. oktobra 1918 je proglasilo neodvisno državo Srbov, Hrvatov in Slovencev in 24. novembra 1918 je sklenilo njeno združitev s Srbijo in Črno goro. Dan pozneje je sklenilo isto Narodno veće za Vojvodino v Novem Sadu in dva dni pozneje črnogorska narodna skupščina v Podgorici. Narodno veće Srbov, Hrvatov in Slovencev je po svojih odposlanceih predložilo svoj sklep o ujedinjenju namestniku bolnega kralja Petra, prestolonasledniku Aleksandru, ki je nato dne 1. decembra 1918 pred njimi zedinjenje slovesno proglasil.

Mirovni sklepi. Nato se je bilo treba pogoditi s sovražnimi državami in skleniti z njimi mesto dotedanjega premirja defini-

tivni mir, ki je določil nove meje, prisodil vojno odškodnino itd. Sklenjen je bil v okolici Pariza, in sicer z vsako sovražno državo posebej: z Nemčijo v Versaillesu, z Avstrijo v St. Germainu, z Madžarsko v Trianonu, z Bolgarsko v Neuillyju.

Težko se je bilo pogoditi s prejšnjo zaveznico Italijo, ki je hotela postati popolna gospodarica Jadrana. Pogodba je bila sklenjena v Rapallu.

S temi pogodbami je naša država dobila svoje sedanje meje, pa morala je utrpeti tudi nekaj žrtev, tako napram Avstriji, kjer je ostalo nad 100.000 naših rojakov, in napram Italiji, kjer jih je ostalo pol milijona.

*

Leta 1921. je umrl kralj Peter I. Karadordević. Narodna skupščina mu je v priznanje njegovih velikih zaslug dala naslov Veliki in Osvoboditelj. Na prestolu mu je sledil sin Aleksander I.

*

Opomba. Pri sestavljanju tega učbenika so v glavnem služila sledeča dela: Grudnova in Pivkova Zgodovina Slovencev, Šišičeva in Klaićeva Zgodovina hrvatskega naroda, Stanojevićeva in Kranjčeva Zgodovina Srbov, Melikova in Prelogova Zgodovina Srbov, Hrvatov in Slovencev, Grafenauerjeva, Bogdanovićeva in Škerličeva Zgodovina slovenskega (oziroma hrvatskega in srbskega) slovstva, Malova Zgodovina umetnosti pri Slovencih, Hrvatih in Srbih, Murkovo nemški pisano delo O pomenu reformacije in protireformacije pri Jugoslovanih, Wendlovo nemško delo Borba Jugoslovancev za svobodo in edinstvo ter Stanojevićeva Narodna enciklopedija. Izmed učnih knjig je poleg Stanojevićeve najbolj služila Jakićeva. Odlični njeni dikeji sledi na nekaterih mestih najnovejše dobe (izza francoske revolucije) tudi pripovedovanje tega učbenika, vendar je sistemiziranje snovi, stremeče po enotnosti, vseskozi docela samostojno.